

VÖRÖS KÁROLY

HÁROM VÁZLAT BUDAPEST TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉBŐL A DUALIZMUS KORÁBAN.*

1. A SZABADKÖMŰVESSÉG

A polgári forradalom a törvény előtti egyenlőség kimondásával, és az erre épülő intézményrendszer már az abszolutizmus alatt megkezdődő kialakításával legalábbis elvileg megnyitotta az utat a társadalom részint még a feudalizmus talaján létrejött, részint már a kapitalista fejlődés gyorsulva differenciáló bontakozása során kialakult egyes osztályainak, rétegeinek, csoportjainak kölcsönösen meginduló közeledéséhez, ezen át immár egy egészében polgári társadalmi struktúra kialakításához. Valójában e folyamat a várhatónál lassabban és sokáig tökéletlenebbül is ment végbe: elsősorban a feudalizmus realitásokat már elvesztett, kiürült kategóriái bizonyultak merevebbnek, de ellenállóképesebbnek, és így tartósabbaknak is –, ugyanakkor a struktúra polgári (nemcsak közép- de nagypolgári) elemei is, bár a korszakon át végig erősödnek, alapjukban gyengéknek bizonyultak ahhoz, hogy eredményesen behatoljanak és szervesen beépüljenek a hajdani nemesi és kivált főnemesi rétegek soraiba, új, egységes, a polgári társadalom törvényei szerint létrejött feltételeknek megfelelő uralkodó osztály és középrétegek kialakulását segítve elő. A társadalom struktúrájának kettősségéből adódó nehézségek azonban nem voltak egykönnyen leküzdhetők.

Persze, bizonyos kezdemények, kísérletek minden, a polgárosodás minél gyorsabb és teljesebb kibontakozásában érdekelt társadalmi réteg, csoport szervezett összefogására már korán megindultak, mégpedig a szabadkőművesség ekkor már világszerte teljesen kifejlett szervezetének keretében. E tevékenység azonban végig csak lassan bontakozhatott ki, hiszen az így, ennek során kialakítandó szervezet újfajta, a liberális demokratizmustól a polgári radikalizmusig terjedő rétegvonalaival szinte merőlegesen kellett, hogy átvágja a társadalmi struktúra hagyományosan kialakult és, mint láttuk, szívósan meg is maradt választóvonalait épp úgy, mint az általunk meghatározott, a tradicionális politikai pártalakulásokban kifejeződő (és mint ilyenek egyre inkább divatjamúlttá váló és talajt veszítő) politikai magatartások frontjait. Egyfajta minőségileg is más rétegződés ez, még akkor is, ha az összefogás gyakorlatilag kizárta is a szervezet kereteiből a munkásságot vagy a parasztságot, és alapjukban véve társadalmilag megállt az értelmiség és általában a polgári középrétegek határainál.

* Az itt közölt három vázlat Budapest története IV., Budapest dualizmus-kori történetét tárgyaló kötete (Bp., 1978.) számára készült, – a terjedelem korlátai folytán azonban ott közlésre végül is nem kerülhetett. A szövegek ilyen eredeti rendeltetése teszi őket vázlatyszerűvé: ilyenként azonban beilleszthetők a megjelent szövegbe, egyszersmind léptékük azonossága folytán összehasonlíthatóan is a városfejlődés ott bemutatott egyéb elemeivel. – Mindhárom tanulmány közös rövidítésjegyzéke a 314. oldalon található.

Ismerve Pest-Budának a magyarországi nemzeti piac szervezésében, és magán a piacon belül gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan, politikailag egyaránt betöltött és rohamosan növekvő jelentőségét, nem lehet meglepő, ha e kísérletnek első lépései az abszolutizmusnak az 50-es évek végével meginduló fellazulásával kezdődve, Pest-Buda – 1872-től hivatalosan is Budapest – központtal fognak megindulni.

1849–1873.

A társadalom mély választóvonalait és a polgárosodás igenlésén belül is eltérő törekvéseit még a polgári fejlődésben érdekelt különféle társadalmi rétegeket s ekkor még a tiszta liberális ideológia égisze alatt egyesíteni kívánó szabadkőművesség pesti szervezkedésének kezdeti szakaszában is igen jellegzetesen figyelhetjük meg. Persze ezeknek az új alakulásoknak már semmi közvetlen vagy közvetett kapcsolatuk nincs a 18. századvégi és a ferenci reakció által felszámolt magyarországi szabadkőművességhez. A kezdeményezés most részint a 60-as évek elején hazatérő 48-as emigránsoktól indul ki, akik még külföldön lettek a szervezet tagjaivá –, részint (jellemző módon) ismét az arisztokrácia már régóta erős pesti kapcsolatú csoportjától. Az abszolutizmus fellazulásakor, 1861-ben, Károlyi Ede gróf (egyik nagy pártolója a Széchenyi Ödön által tervezett Kereskedelmi és Iparegyletnek, majd elnöke a Hungária Szálló Rt.-nek, feleségével pedig később a pesti jótékonycélú mozgalmakban fogunk találkozni) azonnal páholyt igyekszik alapítani Pesten Szent István neve alatt –, együttműködve Lewis Lajossal, a pesti egyetem hamburgi születésű angol nyelvtanárával. A páholy 27 tagja között két Csáky, egy Teleki és egy Esterházy grófot találunk, egy báró Vay-t, Almásy és egyetemi tanárokat. A hamburgi páholy – melyhez nyilván Lewis kapcsolataira számítva fordultak – azonban nem adja ki az alapítóokmányt: részint a hatóságok formális engedélyének hiánya, másrészt a páholy hangsúlyozott magyarnyelvűsége miatt –, ám lehet, hogy a háttérben a grófi alapítókkal szembeni polgári bizalmatlanság is állt. A páholy így csak rövid ideig dolgozott, el nem is ismertén, 1863-ban azonban Lewis ismét kísérletezett, de ezúttal a Helytartótanács utasította el. Így már csak 1868-ban sikerült megalapítania a magyar János-rendi szabadkőművesség anyapáholyává vált, német nyelvű Einigkeit im Vaterlande, Egyesség a hazában c. páholyát.¹ 1868 októberében azonban már a kormány engedélye is megvan; a páholy élére az 1866-ban emigrációból hazatért Pulszky Ferenc kerül, s utána néhány hónap alatt megalakulnak a többi páholyok is Pesten és a vidék nagy kereskedő és iparos városaiban is. 1870-ben már Nagypáhollyá egyesülnek Pulszky Ferenc nagymestersége alatt: ezáltal a magyar szabadkőművességnek formálisan is Pest válik fővárosává.

A János-rendi páholyok társadalmi bázisában úgy látszik a helyi kereskedő közép-burzsóázia és a szabadfoglalkozású liberális értelmiség játssza a főszerepet: igen jellegzetes törekvésük a pedagógusok beszerzésére is. Ez a bázis magyarázza részint a mozgalom kezdeti erős németnyelvűségét, részint erősödő antiklerikalizmusát is; – de az a Schulhof Géza, aki az Általános Munkásegylet ügyészi teendőit vállalta és a hűtlenségi per vádlottjait is védte, szintén a János-rendi szabadkőművességhez tartozott. (Ami

azonban nem tartotta vissza attól, hogy – egy egész réteg útjára jellemzően – dombóvári előnévvel később magyar nemességet ne szerezzen.)

Ugyanakkor megkezdí működését a szabadkőművesség másik nagy ágazatának, a skót rítusnak képviselőében a hazatérő emigránsok által alapított Corvin Mátyás páholy, mely csakhamar ugyancsak kiépíti a maga országos szervezetét.² Az így alakult Nagy Oriens élére 1871-ben Joannovich György közoktatásügyi államtitkár kerül. A rítusok különbözősége a társadalmi bázis mélyebb eltéréseit sejteti. Valóban: a Corvin páholy, és a belőle később kiváló több skót rítusu páholy korszakunkban jórészt pesti érdekelt-ségű arisztokratákat (Csáky, Teleki, Vass grófot, Nyáry bárót), magas rangú állami hivatalnokokat és vezető értelmiségieket fog össze: akadémiai tagokat, egyetemi tanárokat, írókat, a Nemzeti Színház több vezető tagját, zeneművészeket, liberális politikusokat –, de idetartoznak Pest régi nagypolgárságának egyes elemei is, és a várospolitika olyan alakjai, mint Szentkirályi Mór pesti főpolgármester, vagy nagy ellenfele, Thaisz Elek, Pest korrupciója és önkényeskedése miatt később hírhedtté vált rendőrkapitánya –, itt találunk, érdekes módon, több hajóskapitányt is. A páholy anyagilag is jól áll: helyiségeit és templomát a Hungária Szállóban rendezi be évi 1100 frt. lakbérért. A páholy a francia Nagy Oriens-től szerzi meg elismertetését, ellentétben a János-rendiek német kapcsolataival.

A skót rítusú szervezet csakhamar kísérletet tett a János-rendi nagypáholyokkal való egyesülésre –, ám ez formailag a rítus különbségei, de valójában inkább a társadalmi bázis eltérése miatt is, még sokáig húzódik és korszakunkban, 1873-ig nem is történik meg. Mindössze abban állapodnak meg, hogy kölcsönösen tartózkodni fognak a polémiáktól és együttműködnek a szabadkőműves célok megvalósítása érdekében.

A kialakuló szabadkőművesség kezdeti ellentétei ellenére is már ekkor nagyban hozzájárult Pest-Buda országos vezetőszerépének erősítéséhez: éppen a polgári fejlődésben leginkább érdekelt rétegek személyi kapcsolatainak a pesti központok körül szervezeten történő szorosabbra fűzésével. Ám ugyanekkor még úgy tűnik, hogy a kialakuló fővárosi burzsoáziának, illetve egyáltalán a hazai kapitalizmus társadalmi bázisának egyes rétegei között a szorosabb társadalmi kapcsolatok kialakítása korszakunkban még a szabadkőművességben is csak lassan és akadozva indul meg. Olyan probléma ez, melynek megoldása még a várostörténet következő korszakában sem fog maradéktalanul sikerülni.

1873–1896

A szabadkőműves szervezkedés vonatkozásában a korszak – szoros összhangban a polgárosodás a gazdaság 1873 utáni hosszas válságperiódusának ellenére, ha lassan is, de erősödő és gyorsuló kibontakozásával és a társadalom szerkezetének ennek nyomán bontakozó differenciálódásával – egyrészt a két, eddig legalábbis versenyző irányzat összeolvadását, másrészt új budapesti páholyok megalakulását, végül pedig a páholyok határozottabb eszmei irányának kialakulását hozta magával. Mindez Budapest vezető szerepének további megerősödését is jelentette az egész mozgalmon belül.³

Az egyesülésre, melyet a skót rítus szervezetei – mint emlékezhetünk – már a

városegysítés előtt kezdeményeztek, de amely a János-rendiek makacs ellenállásán sokáig meghiúsult – a skót rítusú szervezetekben bekövetkezett válságok után 1886 márciusában került sor. A két rítusnak ekkor Magyarországon összesen 39 páholya volt (ebből 26 a János-rendi) összesen 1315 taggal. Közülük Budapesten csupán 7 skót és 3 János-rendi páholy működött, ezek azonban – ismét Budapest egyedülálló arányú polgárosodottságának következtében – az országos tagságnak mintegy 2/3 részét fogták össze. Az egyesülésre nyilvánvalóan a szabadkőműves mozgalom hullámvölgye készítette elő a talajt. A gazdasági válság és a nyomában következő stagnálás, mely a polgári fejlődés kibontakozását is lassította, természetesen hosszú évekre beszűkítette a páholyélet feladat- és hatókörét is. Új páholy alig alakult (a régi skót Grossmuth páholyt 1877-ben már el is altatják, s belőle 1877-ben az Eötvös páholy alakul); egy évvel az egyesülés előtt jön létre még ugyancsak skót alapon a Deák Ferenc páholy. A tagság jelentős hányadában, mely a 70-es évek elejének problémáktól és lehetőségektől pezsgő korszakában részben divatból is lépett be a szervezetbe, így megindult bizonyos demoralizálódás. Jelentős hányaduk elmaradt a páholyokból, melyekben végül még a munkához szükséges minimális létszám sem volt összegyűjthető –, hiszen a tagság alig 1/5 része élt aktív szabadkőműves életet. A hanyatlásra s az ezzel járó eszmei zűrzavarra különösen jellemző, hogy van budapesti szabadkőműves szervezet, mely a 80-as évek elejének antiszemita kampányába is bekapcsolódik.

Az egyesülés kétségtelenül fellendítette a szervezkedést: az egyesülés és az új Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy megalakulása – élén Pulszky Ferencsel és helyetteseként a skót rítusból jött Joannovics György VKM államtitkárral (felesége régi és igen gazdag pesti görög polgárcsaládból származik: Mannó lány) és a János-rendet képviselő Neuschloss Marcellel, a nagy fa- és építőipari cég egyik tulajdonosával – kétségtelenül a mozgalom sajátlagosan polgári szárnyának, a német orientációjú, elsősorban városi és polgári középrétegekre támaszkodó János-rendieknek győzelmét, túlsúlyra jutását és a skót rítus körül szervezkedő arisztokrácia és a gentry vagy gentroid elem többé-kevésbé teljes visszavonulását jelentette. A meginduló fellendülésben a döntő szerepet a 80-as évek végétől ha lassan, de már újból bontakozó gazdasági konjunktúra játszotta, mely a polgári fejlődésnek is egyre több lényeges problémáját vetette fel. Ennek megfelelően 1886 után meggyorsul a szervezkedés: 1886 és 1896 között már három új budapesti páholy alakul, köztük olyan jelentősek, mint a régi skót rítusú Könyves Kálmánból 1887-ben kivált Demokrácia páholy, 1892-ben a Reform, 1894-ben pedig a Minerva. 1888-ban páholy alakul Újpesten is, Világosság név alatt, sőt itt a városi társadalom belviszályai 1890–91-ben még egy másik páholyt is létre fognak hozni: a rövid életű Veritast. Megfelelően a polgári fejlődés igényeinek, számos eddig állam vagy főváros által meg nem oldott, elsősorban karitatív és humanitárius probléma megoldása indul ki most a budapesti páholyokból, főleg a szegény-segélyezés vonatkozásában –, de szabadkőművesek állnak a Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület bölcsőjénél is.

Az így erősödő és aktivizálódó budapesti szervezetekben már a 80-as évek vége felé felvetődik az igény arra, hogy a vidéki kisebb páholyok és körök felügyeletében, felülvizsgálatában a budapesti páholyok fokozottan kapjanak szerepet, s a vidékiek budapesti ügyeiben a budapestiek segítséget nyújthassanak. Ám a 80-as évek közepétől így megélénkülő, s egyre inkább valódi polgárokra támaszkodó páholyéletben korszakunk végé-

re felhangzik a viszonyok modern kritikája is. Nem véletlen, hogy egyes konzervatív hangok már az arisztokrácia és a nagyburzsoázia visszahúzódását fájlatják a páholyokból, miközben mások a „független” polgárt hiányolva az értelmiségi, hivatalnoki elem erősödő túltengését panaszolják. Az a körülmény, hogy a szabadkőművesség egyre inkább a polgári középrétegek és az ezek soraiban mint már láttuk egyre nagyobb számban helyet foglaló értelmiségiek és hivatalnokok szervezete lesz, a polgári fejlődés a páholyok tagsága által megoldandónak látott problémáinak körét is nagyobbra tágitja annál, melyet az immár birtokon belülrre került nagyburzsoázia vagy (az abból éppenséggel végleg kiszorított) arisztokrácia kívánatosnak talál. A szabadkőművesség támogatása a polgári viszonyok intézményes létrejötte és megszilárdulása után számukra így lassan már elvesztette jelentőségét, e viszonyok továbbfejlesztése, a feudális maradványok eltüntetése már nem állván elsőrendű érdekükben. Az új elemek beáramlásával észlelhető új igények megfogalmazása és a bíráló szempontjai így korszakunk vége felé már kezdik túllépni a szabadkőművesség körének eddig szokásos kereteit – elsősorban a budapesti páholyokban. Hiszen a budapesti Könyves Kálmán páholy már a 90-es évek elején elfogadja tárgyalási alapul a szocializmust és a kommunizmust mint a társadalmi fejlődés egy tudományos magyarázatát –, mikor a debreceni páholyban még azt hiszik, hogy a szabadkőművesség feladata az ilyen nézetek elleni erőteljes fellépés. Az 1895-ös szabadkőműves nagygyűlésen „a legprofánabb hang és modor” is szóhoz jut: a városregyesítés korának méltóságteljes, az általános humanitást és a tiszta demokráciát: a szabadversenyos kapitalizmus illúzióját hangoztató, jótékonykodásban tevékeny nemzedékével szemben felhangzik a vád, hogy mintegy öncélnak tekintik a szabadkőművességet, hasonlóan az olyan gyároshoz, aki keni a gépeket, „de 2000 főnyi munkásságának nem ad feldolgozni való nyersanyagot”. A páholyok egységes működését sürgetik égető társadalmi vagy állami kérdések megoldására, önálló akciót, öntudatos egységes vezetést. S ha a bíráló szó korszakunkban még nem válik is hivatalos programmá, jelentkezése jól jelzi nemcsak a budapesti szabadkőművesség útjának új szakaszát, hanem a budapesti polgári fejlődés a millennium után kibontakozó szakaszának várható feszültségeit is.⁴

1896–1918

Mert a polgári társadalom szerkezetének kibontakozása után abban immár az első kérdőjelek megjelenése természetszerűen nem hagyhatta érintetlenül a szabadkőművesiséget sem, s kivált azokat a szervezeteit nem, melyek Budapesten éppen az ország legpolgárabb társadalmába s annak is a feudális maradványoktól, vagy befolyástól legmentesebb rétegeibe eresztették gyökereiket. Társadalmi bázisának sajátosan polgári összetétele folytán is a polgári társadalom problémái iránti különös érzékenységgel a budapesti szabadkőművesség keretében – mint láthattuk is – már a Millennium előtt megindult bizonyos erjedés: szembefordulás a polgári társadalom hagyományos eszméivel és a szabadkőműves munka még ehhez idomuló módszereivel. És akkor, mikor a századforduló gazdasági válsága világossá tette, hogy e kibontakozott polgári társadalmi szerkezet sem hibátlan, e ténynek következtetéseit a polgárságon belül elsőnek és legtöbb oldaláról nem meglepő módon éppen a szabadkőművesség kezdte meg levonni. Mert a

szabadkőművesség társadalmi bázisának kezdettől fogva meglévő erős – és mint emlékezhetünk sokak által már ekkor sem túl nagy lelkesedéssel regisztrált – értelmiségi-alkalmazotti színezete a 90-es évek elejétől elsősorban az alkalmazott értelmiség, s ezen belül is főleg a magán- és már sokkal kisebb mértékben a közhivatalnokság továbbá tanárok, újságírók beáramlásával erősödött: egyre több olyan elemmel, melynek – ellentétben a szabadkőművesség régi, és kivált a skót rítusú páholyokból ájtott, a régifajta, még a szabadversenyos kapitalizmus alapján álló és ennek megfelelően szélső liberális eszméket valló, mindenekelőtt a feudális maradványok ellen és a polgári fejlődés szabadlátételéért küzdő tagságával – éppen a tőkés rendszer korlátozása, termelési anarchiájának, nyomasztó társadalmi egyenlőtlenségeinek korlátozása, ésszerűsítése állt érdekében. A harc itt már részben a kibontakozva megmerevedni készülő polgári eszmények ellen indul meg, azoknak továbbfejlesztése érdekében.

Az átalakulás részletes lefolyásáról vonatkozó kutatások teljes hiányában nincs képünk, meglete azonban kétségtelen: irányáról legfeljebb és egyelőre a páholyok szervezetében bekövetkezett mozgás és a szabadkőművesi tevékenység körébe új problémakörök bevonása adhat némi konkrét tájékoztatást. Míg ugyanis 1896 és 1900 között még csak egy új páholyalapítást ismerünk, a század első évtizedében már 9-ről hallunk, s a gyorsuló ütemre jellemzően csaknem ugyanennyi, további 8 páholy alakul meg a következő négy év alatt is.

Az új páholyok alakulásának e folyamatát és a mögötte álló társadalmi erők és törekvések jelentkezését legjobban néhány nagy páholy útjának bemutatása érzékeltetheti.

Különösen jellemző az 1872-ben még skót rítusú páholyként alapított Könyves Kálmán osztódása. A páholy kezdettől fogva igen széles tevékenységet fejtett ki: a Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület megalapításától a Szociáldemokrata Párt figyelemmel kíséréséig mindennel foglalkozott. Nem meglepő, ha belőle, ahol először hangzottak el a páholyélet megújítását követelő, sőt a szocializmus és a kommunizmus eszméit legalábbis tudományos vitaalakként elfogadó szavak, már 1887-ben kivált a Demokrácia páholy a népművelés, a polgári házasság és a munkáskérdés tanulmányozásával programjában, korszakunkban, 1902-ben viszont az Erzsébet páholy válik ki részint a közérkölcsök javításának, részint a vidéki városfejlesztésnek, részint a szociális ellentétek megszüntetésének céljával. Ugyanebben az évben azonban már a Demokráciából is történtek kiválások: kiválik részint a Nemzeti páholy, a szabadkőművesség nemzeti alapokra helyezésének és a nemzeti állam megteremtésének céljával (de a német páholyok azon vádjával is terhelve, hogy „az ún. liberális táborba tereli a szabadkőművességet, hogy a kormánypártnak pártpolitikai célokra keretül szolgáljon”). De 1908-ban kiválnak az anyapáholy radikális elemei is és Martinovics neve alatt alapítanak páholyt: ez a polgári radikalizmus műhelyeként, kifejlesztve az ott már a századelőn elhangzott gondolatokat, szociálpolitikai kör alakítására és a szocialista munkásmozgalom szerveződésének szabadabb tételére törekszik; a Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század, a Társadalomtudományok Szabadiskolája, végül a Galilei kör megalakításával foglalkozik –, szöges ellentéteként a Nemzeti Páholy vonalának.

Ugyanílyen típusú folyamat figyelhető meg az 1870-ben már János-rendi páholyként megalakult Régi Hívek (nevét később a nagypáholy egyik vezetőjéről, a nagy építőiparos

Neuschloss Marcellről „Neuschloss, a Régi Hívek”-re változtató) páholyban is. A páholyból, mely a hajléktalanság elleni küzdelem, az Ingyenkenyér Egylet jellegzetesen karitatív ügyei mellett korunkra szervezi meg a Többtermelési Ligát is, már 1871-ben kiválik – egyelőre úgy látszik valóban csak a területi elkülönülés alapján – a főleg budai, s így még a századvégen is németnyelvű Galilei páholy, a szociális kérdések tárgyalásának általános igényével. 1902-ben ebből válik ki a Hajnal páholy, a budai oldalnak főleg a társadalmi békét fenyegető felekezeti érdekellentétek vonatkozásában szabadkőműves szellemű átalakítására, és hangsúlyozott magyar nyelvűséggel. A páholy főleg a pedagógusok beszerzésére törekszik: ennek megfelelően programja a népoktatás és az iparostanonc nevelés reformja – utóbbi ágat azonban 1908-ban, gyenge lévén a feladat megoldására, visszaadja a Demokrácia páholyoknak. A páholy maga is harcol a Nemzeti páholy irányzata ellen, sőt e tárgyban nagyhatású szöveget is intéz a többi páholyokhoz –, 1911-ben azonban politikai jellegű viszálykodások és a páholyélet pangása után 16-an kiválnak belőle s kifejezetten népművelési céllal a Sas páholyt alakítják meg.

Nem kevésbé tanulságos az alig néhány évvel a millennium előtt, 1892-ben alakult Reform páholy útja. A páholy már – nevének tanúsága szerint is – úgy látszik eleve a szabadkőművesség továbbfejlesztésének igényével alakulhatott. Ennek ütemét azonban nyilván lassúnak találva 1902-ben, már kifejezetten reform céljával, kiválik belőle a Madách nevét felvevő páholy. Az anyapáholy 1904-re már vállalja az I. szabadkőműves vándorgyűlés megszervezését: ennek a szabadkőművesség új feladatait megfogalmazni hivatott programjában az átalakulásra igen jellemzően a szociális kérdések, a népoktatási törvény revíziója és a népfelvilágosítás mellett helyet kap az iparvédelem, de a szabadgondolkodók szervezése is. A Madách páholy azonban maga is közben továbbfejlődik: 1910-től erősen radikális irányba fordul és messzemenően együttműködik a Martinovics páhollyal –, miközben az anyapáholyból 1906-ban kivált ugyancsak radikális Petőfi páholy a szocialista fejlődés szabadkőműves szempontú ellenőrzésére és befolyásolására vállalkozik, választójogi kérdésekkel is foglalkozva, de (jellemzően) bekapcsolódva a Neuschloss páholy kezdeményezte többtermelési mozgalomba is. Nem kevésbé lesz jellemző, hogy innen viszont 1909-re a konzervatívok fognak kiválni, megalapítva a Március páholyt.

Nagyon helytelen és indokolatlan lenne, ha a páholyok ilyen osztódása mögött minden esetben tényleges kiélestedett ellentéteket keresnénk. Volt nyilván ilyen is: hiszen 1908-ban a nagyváradi László király páholyának az Apponyi-féle népoktatási javaslatot megszavazó szabadkőműves képviselőkön át az egész magyar (ezalatt főleg a budapestieket értve) szabadkőművességet opportunizmussal vádoló felfogása körül élelednek ki az ellentétek (a budapesti páholyok egyrésze a vádakát visszautasítva a Nemzeti páholy mellé áll); – még 1911-ben is felháborodást okoznak a régi, még skót rítusúnak indult Hungária páholyának (mely a 80-as évek elején az antiszemizmussal is kacérkodott) klerikálisnak érzett irányelvei; – s ugyanebben az évben a páholyok egyrésze állást foglalt a Jászi Oszkárnak a Martinovics páholyban tartott főmesteri székfoglalójában megnyilvánuló erőteljes radikalizmussal szemben: ha egyet értenek is céljaival, de a páholyoknak tényleges politikai szervezetekké való alakítását sokan ellenzik. Ám az esetek nagyobb részében, nyilván új, a fejlődés során újonnan felmerülő problémák tanulmányozására, valóban polgári irányú befolyásolására megbízott munkacsoportok születéséről van szó.

Ez a rendkívül rugalmas szervezet lehetővé teszi azt, hogy a polgári társadalom problémáinak jelentkezését a szabadkőművesség organizációjában való tükröződésén át pontosan lemérhessük. Persze ez is elsősorban a budapesti szervezetekre érvényes: csak a nagyváros rendkívül differenciált társadalmi teremthette meg a feltételeket a problémák ilyen gyors nyomon követésére: ami korszakunkban is erőteljesen megfigyelhető a budapesti páholyok egyes vidékiek felett kialakulni kezdő patronátusában, sőt vidéki páholyok Pestről történő szervezésében. Ezt azután jellemzően egészítik ki azok, a budapesti nagyburzsoázia gazdasági expanziójával azonos irányú kezdeményezések, melyek a Balkánon is szabadkőműves páholyok szervezésére irányulnak, Belgrádban pl. tényleges eredménnyel is.

Hosszasan mutathatók még be a budapesti páholyok különböző – egyelőre inkább csak sejthető mintsem elemezhető – a millennium után kibontakozó új útjait (hogy még mást ne is említsünk mint csak a XVIII. századi Zum Grossmuth páholy neve alatt 1872-ben megalakított és 1877-ben elaltatott skót rítusú páholyból 1877-ben megalakult Eötvös és 1886-ban alapított Comenius páholyokat, majd az előbbiből 1912-re kivált és részben az újpesti Veritast is magába szívozó Budapest páholy mindvégig radikális, főleg a budapesti lakáshelyzet iránt érzékeny vonalát): a fentiek is elégségesek azonban annak érzékeltetésére, hogy e sajátlagosan polgári szervezet munkájában a századfordulótól a magyar társadalom feudális maradványai elleni harc mellett immár jelentős szerepet fognak játszani a polgári társadalom válságával kapcsolatos problémák –, sőt tulajdonképpen a szervezet profiljának erőteljes átalakulása, új tömegek bevonása keretei közé is éppen ezzel a körülménnyel állt összefüggésben. Az, hogy az egész hazai, még az első világháború vége felé is mindössze 7357 főnyi páholytagságból mintegy 3 ezer a budapesti,⁶ érthetővé teszi, hogy a budapesti polgári társadalomban észlelhető válságtünetek, e különösen fogékonyan közvetítő csatornákon keresztül oly nagy intenzitással válnak az ország polgárságának közhangulatává. Rendkívül jellemző, hogy e problémák felvetésével már a páholyélet keretein túl, tágabb keretekben is lehetővé válik a polgár mozgósítása, szervezése. S az, hogy e problémák szervezőképeseknek bizonyultak, egyaránt bizonyítja realitásukat, de a megoldásukra legalábbis kész rétegek megjelenését is a társadalomban –, az e szervezkedésben élenjáró budapesti páholyok tanulmányozásának legjelentősebb eredményeként.

Az, hogy a szabadkőművesség, társadalmilag valóban a város társadalmi átalakulásának egyik legfontosabb vonalából nő ki, jól indokolja a hatást, amit e budapesti mag elsősorban az értelmiségi-alkalmazotti rétegre a páholyok szervezetén keresztül is országosan gyakorolni képes volt.

Megemlítenéd végül, hogy szervezetet Budapest elővárosi övezetében a szabadkőművesség csupán Újpesten tudott létrehozni, 1898-ban; a kispesti Türr István szabadkőműves kör csak közvetlenül a világháború előtti években alakult át páhollyá. Ez az ütem megfelelt az elővárosi övezet sajátlagosan polgári fejlődési ütemének is: ahogy Újpesten először, majd jóval később Kispessten megjelentek a szabadkőművességnek bázisul szolgálni képes társadalmi rétegek, csoportok, abban az övezet társadalmi fejlődése pontosan tükröződik.

Az újpestiek, jellemző módon, már első éveikben a főmesterükkel megválasztott későbbi községi bíró, Tanos Pál révén úgy látszik teljesen belebonyolódtak Újpest

zavaros klikkharcaiba (melyeknek során átmenetileg néhány évre az ellenpárt oldalán is páholy alakult Veritas néven), – ez, majd Tanos bukása után új főmesterük törvény előtt végződő „erkölcsi összeomlása” sem hoz sok dicsőséget a páholyoknak. Nyugodtabb esztendőik csak a századforduló után következnek, együtt a páholyoknak a helyi klikk-harcokból való kikapcsolódásával és a viszonyok Újpest városi rangra emelésével megnyíló némi konszolidálásával: ezekben az években jól megfigyelhető a mintegy 50 tagú, de igen aktív páholy életében a csupán humanitárius tevékenység mellett a polgári radikalizmus jelentkezése: elsősorban a klerikalizmus elleni harc, majd főleg a Martinovics páholy által képviselt radikális politika egyre aktívabb támogatása révén.

A budapesti szabadkőművesség fejlődésének ilyen folyamata az első világháború végével bezárul. Társadalmi bázisának és differenciált, de főirányában mégis egységes eszményeinek ismeretében azonban nem csodálkozhatunk azon, hogy a szabadkőművesek jelentős szerepet játszanak a világháború csapásai alatt megrendült régi Magyarország megdöntésében: az őszirózsás forradalom előkészítésében és a polgári demokratikus forradalomban. Sőt a páholyok tagjai közül sokan –, elsősorban értelmiségiek – a Tanácsköztársaságot is támogatják (jóllehet ez bezárhatja a páholyokat és megtiltja a szabadkőműves tevékenységet), míg mások – elsősorban az öntudatosan polgári tagok – már szembefordulnak vele. Az ellenforradalom azonban nem disztinívál: már a polgári demokratikus átalakulás s annak minden liberális és még inkább radikális iránya is idegen és ellenséges számára. Első intézkedései közé fog tartozni még 1921-ben a szabadkőművesség mint szervezet likvidálása. Ám, ha Budapest szellemi térképéről a szabadkőművesség intézményesen letörlődik is, a föld alá kényszerített intézmény továbbra is őrizni fogja a liberális polgár eszményeit.

De ez már a két világháború közötti negyedszázad történetéhez tartozik.

JEGYZETEK

1. A fővárosi szabadkőművesség dualizmuskori történetének felvázolásához általános megalapozásként az A szabadkőművesség hazánkban. Történelmi és tájékoztató adatok. Budapest, 1886. c. munkára (benn az újjászervezésről 21–32. l.) támaszkodtunk. A budapesti szabadkőművesség az ország sőt az egész Monarchia szabadkőművességén belüli elhelyezkedésről, a páholytagokról, a feloszlítás alkalmából kiadott hivatalos névjegyzék (A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. Hivatalos kiadás. Budapest, 1920.) adatait használtuk. A névsornak az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga által kiadott változata tartalmazza az egyes hazai páholyok alakulására, szétválására vagy összeolvadására vonatkozó adatokat is. Vö. még újabban L. Nagy Zs.: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest, 1974., különösen 24–30.
2. A skót rítusra és a Corvin Mátyás páholyra: *Abafi Aigner L.*: A Corvin Mátyás, az igazságoshoz címzett budapesti szabadkőműves páholy 25 éves története 1869–1894. Budapest, 1894.
3. Az egyes páholyok (és az általuk képviselt érdekek és tendenciák) alakulásának, szerveződé-
sének vázolásánál általában a Budapest Történetének Bibliográfiája IV. által a sza-

badkőművességről, ill. az egyes páholyokról megadott (külön csak kivételesen idézett) irodalomra támaszkodtunk.

4. A Könyves Kálmán páholyra: *Koltai V.*: A Könyves Kálmán „Az előítéletek legyőzéséhez” című páholy története 1872–1916. Budapest, 1917.
5. A Martinovics páholy vonalára: *Fukász Gy.*: Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. Párttörténeti Közlemények 1961. 2. sz. 55–84.
6. A szabadkőművesség a polgári radikalizálódás útján: a szervezkedésre és a konfliktusokra a korszak fejlődésében adatgazdag áttekintést ad *Fukász Gy.*: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Budapest, 1960.

2. BUDAPEST EGYESÜLETEI

1873–1896

A polgári társadalom kibontakozásával együttjáró, a differenciálódást kísérő jelenségek sorában egyre nagyobb szerepe lesz az integrációs törekvéseknek, az emberek közötti újfajta kapcsolatok igényének is. Az egyén egyre kevésbé elégszik meg azokkal a kapcsolatokkal, melyeket pusztán a rohamosan fejlődő munkamegosztásban elfoglalt helye biztosíthat számára, már csak azért sem, mert az éppen a munkamegosztás fokozott differenciálódása folytán egyre korlátozottabbá, egyre szűkebbé válik –, belőle pontosan a humanizálódást biztosító tényezők kezdenek eltűnni. Ugyanakkor a társadalmiszervezet gyors differenciálódása ellenére csakhamar az is világossá válik, hogy a szerkezet egyes, a munkamegosztás szervezetében esetleg nagyon is távoli elemei között számos ponton és különböző szinteken is (de korszakunk végéig az osztálykorlátokon még csak igen kevésbé túllépő) alapvető érdekazonosságok is állhatnak fenn. Emberi, humanizálási igények, szakmai, kulturális társadalmi és politikai, nem utolsósorban pedig helyi, a növekvő város egy-egy kerületén belüli általános érdekek gyors összeolvadása működik közre így azután abban a folyamatban, melynek során korszakunk végére a fővárosi társadalom életében egyre nagyobb szerephez jutnak a különböző egyesületek: a munkamegosztás és az osztályellentétek révén széttagolódnak, de ugyanakkor újfajta közösségi érdekek körül csoportosulni kezdő társadalom mindennek megfelelő, új típusú kapcsolatokkal való megerősítéseként.

És valóban „az előkelő osztályok kaszinói, klubjai, a munkások egyesületei, olvasókörei, dalegyletei, tornázó és tűzoltó társaságai mind megannyi központjai a népeletnek... minden iparososztálynak van saját egyesülete, társalgáson kívül jótékony célokkal is összekötve, minden városrésznek van kaszinója,... különböző városrészek külön társaskörei s még néposztályok és foglalkozási szakmák szerint szervezett társasegyletek is. Továbbá az atléták, a tűzoltók, a mentők társulatai, az evezős egyletek... és különböző pártklubok” –, írja korszakunk végén elégedetten a jóhiszemű Jókai.¹ A fiatalabb, éles szeműbb, és cinikusabb kortárs azonban már e szervezkedésnek másik oldalát látja meg és emeli ki: az osztály-, réteg- és csoportérdek buzgó szerveződését. A budapesti társadalom majdnem kasztokra van bomolva, magyarázza Rákosi Jenő, a kasztokon belül csak a vezérek érintkeznek a rétegek maguk nem. A Nemzeti Kaszinó a főuraké, az

Országos Kaszinó a középnemességé és a főbb hivatalnokoké; a tisztviselő egyesület kaszinója a kisebb hivatalnokoké. A Lipótvárosi, a Terézvárosi, az Erzsébetvárosi, a két Józsefvárosi és a Ferencvárosi Társaskör a polgárság társalgási egyesületei: érintkeznek egymással (kivéve a Lipótvárosi Társaskört, mely a zsidó előkelőségek exkluzív klubja). De mindennek ellenére e kerületi társaskörök is „voltaképp inkább alkalmi kortestanyák semmint állandó társaskörök: e körökből tartatnak választástól választásig evidenciában a városi, a politikai pártok és töredékek, és éppen ez akadályozza meg őket abban, hogy magára a társadalomra jótékony, vonzó, egygyé olvasztó és nivelláló hatással legyenek. Így, ahol nem a különösködő hajlandóság hozza létre a kört, ott a kör csinálja meg a különösködést”.²

Integrálás és differenciálás: egységesítés és elkülönítés ilyen egyidejű, egységesítve elkülönítő, tulajdonképpen minden egyes egyesületi szervezésben dialektikusan bennerejlő tendenciáinak kibontakozását Budapest egyesületi életének alakulásában végig követni nem áll módunkban –, már csak az e tárgyban végzett bárminő előzetes történeti kutatás hiánya, de a rendelkezésünkre álló egykorú statisztikai adatok teljes megbízhatatlansága folytán sem. A várossegysítés utáni évek legutolsó közzétett adata szerint Budapesten 1877-ben, nem számítva a politikai egyesületeket, az ipartársulatokat, és a munkások induló szakszervezeteit, 229 egyesület létezett, melyek összesen mintegy 105 ezer tagot egyesítettek; ebből azonban nyilvánvalóan jelentős rész több országos hatáskörű tudományos egyesület és a 20 681 tagú Általános Munkás Betegpénztár vidéki tagságához tartozván, az egyesületekbe szervezett budapesti lakosok számát legfeljebb csak 80 ezerre tehetjük: a város népességének így is kb. 1/4 része ez.³ Korszakunk végén, 1895–96-ról, az akkor újra elkezdődő, teljességre azonban már eleve nem törekvő fővárosi statisztikai adatszolgáltatás 231 egyesületet sorol fel (ebből azonban pl. a sportegyesületek teljesen hiányzanak), – ugyanakkor mikor a budapesti cím- és lakjegyzék már több mint öt és félszáz egyesületet mutat ki a fővárosban.⁴

Bármelyik számot fogadjuk is el helyesnek, kétségtelen, hogy egyrészt Budapest egyesületi szempontból már csak a lehetséges lokális kapcsolatok legnagyobb számánál és legsokoldalúbb voltánál fogva is korunkra szükségképpen egész Magyarországon részint a legkiterjedtebb részint a legdifferenciáltabb képet mutatja –, másrészt s ugyancsak szükségszerűen Budapesten jön létre az országnak minden, a helyi kapcsolatokon túlnyúlva már országos szervezésre törekvő egyesülete. Ennek következtében a vidéken lassúbb és korlátozottabb fejlődés során kibontakozó egyesületi élet minden alakulása már budapesti modellt követhet –, az országos hatáskörű egyesületekben pedig végül is ugyancsak szükségképpen budapesti illetőségű személyek kezébe kerül a vezető – és mindenképpen a döntő – szerep. De ezen túlmenően: a vidék egyesületi életében és ezen át társadalmi szervezkedésében – többnyire még nem is mindig tudatosan s nagyon is áttételesen – de mind az egyesületek célkitűzésében, szervezésében, mind a megoldani kívánt akárcsak helyi de méginkább az országos problémák szemléletében is már a budapesti modell, vagy (országos egyesületnél) a budapesti vezetőséget körülvevő fővárosi társadalom szempontjai érvényesülnek: hiszen bármely döntés, vagy elképzelés először ennek reagálásába ütközve döntően ennek befolyása alatt jön létre. Olyan tényezők ezek, melyek Budapest és az általa képviselt városodás súlyát és jelentőségét a polgári társadalom országos formálásában tovább fogják erősíteni.

A differenciálódó társadalom szervezkedésének spontán igényei persze – mint láttuk is – igen sokfélék, és sokfélék lesznek az ennek nyomán megalakuló egyesületek is. Jelentős – számra talán legnagyobb – részük a szervezkedés hagyományos igényeit elégíti ki, és még a régi formákban: az egyén saját stabilizálását szolgáló önszegélyző és temetkezési egyesületek ezek. Róluk a szociálpolitikáról szólva lejjebb még bővebben fogunk szólni, ugyanúgy, mint az egyre inkább szaporodó, immár az egész polgári társadalomszerkezet stabilitását biztosítani kívánó különböző jótékonysági egyletekről. A városegysítés korának nagy, országos hatókörű, szaktudományos és művészeti társaságaira és a különböző, de már csupán helyi kulturális igényeket kielégítő öntevékeny művészeti, vagy művészetpártoló egyesületek történetére a kultúráról szólva kívánunk kitérni; – a sajátlagosan a munkásosztályt szervező egyesületeknek, szervezeteknek, így elsősorban a különböző szakegyleteknek működése viszont már inkább a munkásmozgalom történetének kereteibe illeszkedik bele. Kifejezetten és tudatosan csak a polgári osztályon belüli társadalmi kapcsolatok erősítésére, ill. sajátosan polgári osztályérdekekből származó feladatok megoldására korszakunkon végig az egyesületeknek csak három típusánál láthatunk határozott és eredményes törekvést: a szabadkőművesség, a társaskörök, ill. kaszinók, és végül a sportegyletek: lényegében tehát már a városegysítés előtt megindult, de most a polgári fejlődéssel együtt kibontakozó szervezkedések esetén.

Ha ezek közül a szabadkőművesség a társadalom szervezésében közvetlen hatását csak saját tagságának igen szűk körében érvényesítette is és befolyása főleg közvetetten, áttételesen érvényesült,⁵ addig a társaskörök és a kaszinók aránylag már igen széles rétegekre, tömegekre – és közvetlenül – terjesztették ki befolyásukat, ennek során valóban megindítva az érintkezést a polgári középrétegek különböző eredetű és indulású, ráadásul a munkamegosztásnak egymástól távoli pólusain elhelyezkedő csoportjai között is. A dolgok természetéből adódóan az efféle körök legszilárdabb bázisául szolgáló, leginkább közös érdek elsősorban lokális, kerületi szinten jelentkezett, ami amennyire reálisnak bizonyult, ugyanannyira nagyban hozzá is járult ahhoz, hogy e körök az ezen érdekek képviselőit bázisuk erősítése érdekében átvállaló politikai klikkeknek kezére jutva (vagy esetleg már eleve ezek által szervezve) végül is politikailag, később morálisan is korrumpálódjanak –, anélkül azonban, hogy az érdekek közössége által erősített virulenciájukat elvesztették volna. Olyan probléma ez, mely majd a budapesti várospolitika vonatkozásában fog rendkívüli szerephez jutni.

A városegysítés kora 1875-ig a Várban, valamint a VI., VII., és VIII. kerületben talált vagy hozott létre sajátlagosan kerületi alapú köröket, klubokat, kaszinókat, 1877-ig azonban ezek összes taglétszáma – még az ismeretlen taglétszámú körök feltehető tagságát beszámítva – sem igen érte el az ezret. S valóban, a kerületek nagy karriert befutó későbbi egyletei általában nem is belőlük nőttek ki.

A kerületi egyletek közül korszakunkban legnagyobb jelentőségre a városfejlődésben is élen járó V., VI., VII., VIII. kerület körei jutottak. Ezek voltak ui. a legnépesebb kerületek körei, és mert a közgyűlési helyek száma a népességszámtól függött, e kerületek adták a főváros közgyűlési tagságának nagyobbik felét is. Választójogosult polgári társadalmuk megszervezése – emlékezzünk Rákosi Jenő idézett szavaira – így a városháza feletti uralmat is jelentette. A VI. kerületben a kerület köre a Terézvárosi Kaszinó

először VI–VII. kerületi Kör név alatt alakult, és későbbi nevét csak az Erzsébetváros különválása után vette fel. A kör, a mai Divatcsarnok helyén állott –, pompás, máig meglévő tánctermet Lotz freskói díszítették, központjukban Budapest apotheozisát ábrázolva. A kerületek szétválása után a VII. kerületiek 1874 óta az Erzsébetvárosi Körben kezdtek szervezkedni. 1881-ben alakult meg az V. kerületi Polgári Kör –, a belvárosiakat az épület lebontásáig a mai Semmelweiss utcában állott Arany Sas vendéglőről, székhelyéről nevezett, s e nevet később is megtartó Sas Kör fogta össze. Budán az I. kerületnek volt jól kiépült, differenciált szervezetű, részben a roppant kiterjedésű kerület területi, részint foglalkozási differenciáltságának megfelelő szervezete a Krisztinavárosi Társaskörben és a Krisztinavárosi Kaszinóban.

E körök tagsága általában a kerület középrétegeiből és kispolgárságának felső rétegéből állt össze: hivatalnokokból, jobb kézműiparosokból, jómódú kiskereskedőkből, szabadfoglalkozású értelmiségiekből. A körök élére azonban már többnyire a nagypolgárság vagy a leggazdagabb középrétegek egy-egy tagja, jellegzetes képviselője került, – mint az V. kerületben *Hüttl Tivadar* gazdag patrícius, nagy porcelánkereskedő, a VI.-ban az épületgépészeti vállalkozó *Mendl István*, majd az építész nagyvállalkozó Pucher; – néha éppen az elnök volt az alapító is, többnyire nem is egészen önzetlenül, mint a VIII. kerületben Hűvös József, maga mögé toborozva a belvárosi dúsgazdag ékszerész Bachruchot, a szállodás Glücköt, az építész Kausert és másokat. A körök tevékenysége külsőleg bizonyos társas alkalmak: vacsorák, bálók, klubestek szervezésében állt: ennek céljára a kör mögött álló nagyburzsoák közvetlenül vagy közvetve előbb-utóbb részvénytársasággá alakulva székházat is építettek; de résztvettek a körök jótékonycélú akciókban is. Valóságban és elsősorban azonban a vezetőségükben helyetfoglaló érdekcsoportnak szolgáltak szervezett bázisul ahhoz, hogy a várospolitikában minél előnyösebb és anyagilag gyümölcsözőbb pozíciókat foglalhasson el –, aminek révén persze a kerületnek és főleg a klikk ügyeskedőinek is jutottak apróbb-nagyobb előnyök. Korszakunk végére már majd mindenhol, többnyire rutinos ügyvédek személyében, megjelennek azok az elemek is, melyek e körök aktív és politikai vezetését a kezükbe veszik: Glückstahl Samu, Eulenberg Salamon, Radocza János, Szebeny Antal: velük és a kerületi körök tevékenységének ezzel az oldalával majd még a várospolitikáról szólva fogunk találkozni.⁶

A polgári derű kulisszái mögött kevésbé szívderítő tevékenység ez, melynek köréből és befolyása alól azonban már csak a nagyon gazdagok, vagy a város dolgaitól teljesen független, ezzel szemben érdektelen elemek vonhatják ki magukat büntetlenül, mint az 1883 óta a Lipótvárosi Kaszinóban szigorúan politikamentes alapon összegyűlő liberális nagypolgárok, vagy a Nemzeti Kaszinó arisztokratái, és az Országos Kaszinó gentryjei és magas hivatalnokai: mindezek már, ha különböző szinteken és szférákban is, de már az országos politikát csinálják, illetve sugalmazzák –, ezen keresztül s felülről igyekezve a maguk szempontjából befolyásolni Budapest várospolitikáját. Ám a kisember, de még a jómódú középpolgár is már nem igen vonulhat vissza: társadalmi és gazdasági pozíciót (amitől bizonyos szinten már nagymértékben függ vevőköre, üzletköre, klientélája) elsősorban ezek az egyesületek biztosítanak számára, ami viszont az ezekben képviselt érdekek támogatását is meg fogja követelni tőle. De ugyanúgy, mint a szabadkőműves-ségnél láthattuk: korszakunk végére már ezekkel a kerületi (és rajtuk keresztül, a kerületi

körök révén a fővárosi politikát negyedszázadon át manipuláló) klikkekkel szemben, már a következő korszak előjelzéseként majd meg fog indulni az az elkeseredett szervezkedés, mely ezúttal a politikából indulva a lokális szervezett társaséletben is az új intézmények létrejöttét fogja eredményezni.

1896–1918.

A budapesti egyleti élet alakulását a millennium után még nehezebb lesz nyomon követni. Megfelelő statisztikai adatok hiányában (a Fővárosi Statisztikai Évkönyv 1902-ben ad utoljára részletesebb statisztikát, és akkor is csak a jelentősebbeknek ítélt egyesületekről) másodlagos forrásokra, így elsősorban a fővárosi címjegyzékek adatszolgáltatására vagyunk utalva.

Maga a hivatalos egyesületi statisztika 1902–1912-ről a következő számokat adja meg:⁷

Egyesület neve	1902	1908	1912 évben
Munkásegylet	75	158	144
Ipari egyéb egylet	87	152	190
Jótékonyági egylet	297	286	279
Egyéb	328	582	858
Összesen	787	1178	1471

Az egyesületek fenti teljesen bizonytalan és ellenőrizhetetlen csoportosításán túl a hivatalos statisztikából még annyi tudható meg, hogy 1912-re az egyesületek száma a VIII. kerületben volt a legmagasabb (294), a IV–VII. kerületben 203–217 között változott, a budai oldal három kerületében 67–98-ra süllyedt, és a IX–X. kerületben összesen is csak 45 egyletet találunk. Ami részint jól mutatja az egyesületi életnek mindenekelőtt a Belvárosba, a IV. kerületbe való erős összetömörülését (hiszen a lakosság lélekszámához képest itt a legtöbb egyesület), részint azt is, hogy az egyesületi élet bázisát ekkor már erősen a legtöbb egyesületet felmutató kerületre jellemző kispolgári rétegek alkották. A sok egylet léte persze nem szükségképpen szervezkedésük erejét, mint inkább gyengeségét, szétforgácsoltságát mutatja, a csekélyebb számú, de szervezetenként erősebb, nagyobb taglétszámú munkásegységekkel szemben.

A cím- és lakjegyzékek vizsgálatának tanulsága azonban a budapesti társadalom az egyletekben tükröződő már olyan fokú differenciáltsága, mely más módon talán nem is lenne észlelhető és még kevésbé rekonstruálható. A hivatalos statisztikák a társadalmi mozgásnak legfeljebb a munkamegosztás különböző kategóriái kínálta lehetőségeiről, ill. a mozgás e kategóriák felé irányuló tendenciáiról adnak képet –, az egyesületi szervezkedések azonban egy, a már létrejött kategóriákon belüli, már a munkamegosztásnak a kategória működtetése egyszerű igényein, szabályain túlmenve kialakult szerveződési igényre világítanak rá. Az 1910. évi budapesti cím- és lakjegyzék 20 csoport-

ra bontja a város egyesületeit: ezáltal legalább 20 féle szervezkedni kívánó igényt tükrözve.

Az 1069 tételesen felsorolt budapesti egyesület bázisai vagy céljai szempontjából történő csoportosítása és elemzése szerint az egyesületek legnagyobb csoportját alkotó betegsegélyező egyesületek száma 102, – ehhez 30 nyugdíjgyelet járul; – a sajátlag gyermekvédelemmel foglalkozóké 35; – ezenkívül 71 jótékonyági és segélyüggyel általában foglalkozó egyesület működik, s a részben hasonló területeken tevékeny közegészségügyi egyesületek száma 24. Értelmiségi foglalkozás alapján 59 egyesület fogja össze a társadalmat: köztük vannak a mérnökök, orvosok, gyógyszerészek, írók, pedagógusok, ügyvédek különféle, részint szakmai, de alkalomadtán érdekképviseleti funkciókat ellátó egyesületei; – részben idesorolható 33 különböző tisztviselő egyesület is. – Budapesten emellett 101 közművelődési-kulturális egyesület működik: a címtár itt sorolja fel az országos nagy tudományos és irodalmi társaságokat is, (velük még Budapest művelődéstörténeténél fogunk találkozni) s ideszámíthatók a dal- és zeneegyesületek is. – Jellemző a különböző gazdasági alapú egyesületek nagy száma: jelentős részük nyíltan, vagy burkolt formákban már a kibontakozó osztályharcban válik fegyverré tőkés, vagy munkások kezében. Mezőgazdák (19), ipari munkálatók (138!) egyesülete mellett ekkorra már (nem utolsósorban a lakás- és telekuzsora fenntartása érdekében) a ház- és telektulajdonosok is szervezkednek, 11 egyesületbe. Mindezekkel szemben áll a proletariátus 95 egyesülete, köztük 34 szociáldemokrata szakszervezet és 9 keresztényszocialista szervezet. A csupán szakmai alapon szervezett egyesületek között találjuk többek között az autóvezetők és -szerelők, valamint a süteménykihordók egyesületeit. A vasutasok és postások 18, szigorúan ellenőrzött politikamentes szövetség tartanak fenn. Az 54 vallási alapon szerveződött egyesület mellett (ezek maguk is a legkülönbözőbb foglalkozási profilúak) sajátlagosan és bevallottan politikai egyesületet csak 8-at találunk: ezek többnyire már országos politikai pártok kerületi klubjai. A társaskörök („kaszinók, klubok, társasegyesületek és -körök”) száma 15, de – mint már a millennium előtti korszakról szólva is láthattuk –, jelentős hányaduk (általában a legnagyobbak) a várospolitikában nagyon aktív szervezetként is tevékenykedik. Jellemző végül a Budapesten tartózkodó külföldiek egyesületeinek nemzeti profilja: lengyel, cseh, szerb, román, horvát, francia, svájci nemzetiségű és birodalmi német budapesti lakosok kívánnak valamilyen szervezetbe egyesülni: a francia egyesület fővédnöke a budapesti francia főkonzul. Az előző korszak egyesületi struktúrájához képest a nagy mennyiségi változást – s mögötte valóban új társadalmi igények megjelenését is – azonban a sportegyesületek számának hatalmas megnövekedése jelenti: 1910-ben Budapesten már 225 sportegyesület működik.⁸

Budapest egyesületeinek, egyesületeinek e most is csupán nagyon sommás bemutatása jól érzékelteti hogy e korszak rendkívüli mértékben meggyorsította a fővárosi társadalom átalakulását: egyre határozottabban az újonnan, s a polgári társadalom szabályai és ellentmondásai nyomában kialakult érdekek erővonalai szerint csoportosítva azt: részint – mint láthattuk is – új egyesületek létrehozásával – részint (de ezt már csak mélyebb vizsgálat mutathatja ki) a meglévő egyesületi típusokon belül is új konfliktusok megteremtésével, kiélezésével.

E kettős folyamatot – immár sajátlagosan a polgárság viszonylatában – a polgársághoz, ill. a városias-polgáris életmódhoz és szervezkedési igényekhez korszakunkban is

a legszorosabban kötődő egyesületi típusnak, a társaskörnek alakulásán és tevékenységén át lesz módunk a legvilágosabban megfigyelni. A polgári társadalmi szerkezet kibontakozása az ilyen típusú egyesületek taglétszámát éppen úgy megnöveli, mint tagjaik létszámát. Utóbbiban az új polgári értelmiségi–alkalmazotti–kispolgári elemek e polgári társadalomszerkezetbe most meggyorsuló betódulása játssza a főszerepet –, előbbiben (amely csakhamar új szervezetek, ill. a régiek hálózatának kiterjedéséhez fog vezetni) a város most meggyorsuló területi terjeszkedése és az ennek nyomán keletkező új, sajátosan a kerületekhez kötött lokális igények jelentkezése, ill. az újonnan benépesülő területek lakossága megszervezésre érdemes rétegeinek megerősödése szolgál mozgatóul.

E kettős irányú fejlődés következtében 1910-re Budapesten a fővárosi címjegyzék szerint (és annak sajátos tagolásában) már a főváros majd minden kerületében találunk a szó hagyományos értelmében, tehát főleg választási kortes irodaként működő politikai társasköröket (a VI. kerületben már egy bel- és egy kültelkít, a VII. kerületben ugyanígy: ott a kültelki az akkor kiépülő Zuglóban jön létre). Lényegében ugyancsak politikai társaskörként, bár pontosan az előbb említett körök által vitt politika ellenzékeként 4, a Vázsonyi által képviselt új várospolitikát szervező Demokrata Kör is működik: a központin kívül Óbudán, a Belvárosban, és az Angyalföldön, azaz az Újlipótvárosban. A politikától legalábbis címükben mentesebbeknek látszó társaskörök ugyancsak gombamódra megszorodtak: a nagy kiterjedésű I. kerületben (ahol a budai oldalon a város beépített részének növekedése, mint láthattuk, most hoz létre új meg új településeket) a Várhegyhez és a Krisztinavároshoz kötött ilyen körök mellett már a Budahegyvidéken, a Felső-Krisztinavárosban és a Kelenföldön is találunk különféle társas köröket, egyleteket. Hosszas lenne felsorolni ezeket a leggyakrabban társaskör, kaszinó, polgári kör, olykor csak a szerény asztaltársaság formájában, ill. címe alatt szereplő különféle egyesüléseket. Számuk a címjegyzék szerint 1910-ben végül is 35 volt, s a várospolitikai és a demokrata körökkel együtt eléri az 50-et –, de a háborúig nyúló évek alatt még tovább is gyarapodik. Hogy csak a legjelentősebbeket említsük: 1914-re jön létre az Erzsébetvárosi Demokrata Kör; 1911-ben alakul a Lipótvárosi Társaskör, stb.⁹

Mindezeknek a változatos formákban szervezett egyesületeknek taglétszáma egyelőre ismeretlen –, az azonban kétségtelen, hogy számuknak ilyen növekedése, szervezkedésük területi, vagy társadalmi kiterjeszkedése végül is nem változtatott azon a helyzeten, amelyet Rákosi Jenő a millennium idejéről rajzolt. A polgári bázisú egyletek pontosan tükrözve a polgári társadalom e kiteljesedett szerkezetén belül erősödni és kiterjedni kezdő ellentmondásokat, alapjában továbbra is az elkülönülő érdekek talaján jöttek létre: ez mindenekelőtt további erőteljes elpolitizálódásukban nyilvánul meg. A sajátlagosan politikai jellegűnek jelzett polgári társaskörök most is elsősorban kortestanyák és általában annak a városi lobbynak irányító gócai, amelyekről majd később fogunk beszélni, s ami róluk szólva nem véletlenül adta az undorodó Molnár Ferenc szájába a „zseb zsebet mos”¹⁰ gyilkos jelszavát. Várospolitikával foglalkoznak azonban természetesen az ellenzéki demokrata körök is –, de a címjegyzékben immár ezektől kifejezetten elkülönített egyesületeknek a lehetőséghez képest alaposabb vizsgálata is a várospolitikához vezet vissza. Néha ez egészen nyilvánvaló, már vezetőik személyének ismeretében. A Józsefvárosi Kör 1887 óta a kerületet markában tartó Húvös-féle klikk-

nek,¹¹ a Ferencvárosi Kültelki Polgári Kör a IX. kerületben hasonló szerepet játszó Springer Ferenc, (az FTC alapítója) klikkjének eszköze. Máskor ez csak egész véletlenül válik érzékelhetővé, abban pl. hogy Budán az I. kerület 6 kisebb társaskörében egyaránt Szebeny Antal nevét találjuk meg elnöki, vagy alelnöki minőségben. Máskor azonban ha szemérmesebben is, de már beszélnek az egyeslet várospolitikai céljairól, mint pl. az Erzsébetvárosi Kaszinónál, melyet 1905-ben egy fiatal energikus ügyvéd, Kovács Jenő alapít „az intelligens polgárság”, „egy előkelő modern polgári klubba” való egyesítésére az irodalomtörténész Beöthy Zsolt és egy báró Kohner vezényletével. Céljuk „törekvés társadalmi, kulturális, gazdasági kérdések haladó, a polgári egyenlőség szellemében való megoldására”. Bálok, felolvasások, képvásárlások szerepelnek programjukon, művészeti előadóik nem kisebb ember, mint Lajta Béla, a kor nagy építészé –, s szinte csak mellékesen derül ki, hogy a „községi élet” vezetésében is jelentős szerepet játszanak és Kovács doktort és másokat már be is juttattak a fővárosi közgyűlésébe.¹² Hasonló a helyzet az 1911-ben alapított Lipótvárosi Társaskör esetén, melyet az akkor kiépülő kezdő Újlipótváros modern polgársága alapít. Jellemző, ahogy egy jelentéktelen kereskedő Lipótvárosi Kereskedő és Iparoskört létrehozni akaró törekvéséből két ügyes ügyvéd bekapcsolódásával pár hónap alatt olyan egyeslet lesz, melyben nagypolgárok: az ifjú Chorin, Domony Móricz, Ullmann Gyula, Láng Gusztáv, – és jónevű művészek, építésszek, festők, szobrászok (pl. Kisfaludy Stróbl Zsigmond) foglalnak helyet, s melynek berendezését Schmidt Miksa, a dúsgazdag stílbútorgyáros szállítja. A várospolitikai törekvések itt már azonnal és nyíltan megjelennek: a Lipótváros 7200 választójának csaknem felét gyorsan beszervezik a polgárság védelmének jelszavával –, s vezetőiknek ugyancsak a fővárosi közgyűlésbe juttatásával.¹³

Mindezeknek a jellegzetesen polgári köröknek, egyesleteknek tevékenységében azonban a sajátlagosan társadalmi szervezés nagyigényű céljai mellett a századfordulótól egyre nagyobb súlyhoz fog jutni az e körök kereteiben zavartalanul űzhető szerencsejáték.¹³ A kaszinók, társaskörök fenntartása ugyanis nem olcsó dolog és a régi várospolitikai klikkek az egyre költségesebb választásoknak és az ezek bázisául szolgáló társaskörök, klubok egyre igényesebb fenntartásának költségeit szívesen hártják át másokra. Az 1910-es évekre már az Erzsébetvárosi Kaszinó, Erzsébetvárosi Kör, Józsefvárosi Kör („Józsika”, „Erzsike” – ahogy a pesti humor elnevezi őket) mintegy évi félmillió K-t szednek be csupán a pinka-pénzből: a játékbank forgalmának kb. 6%-a ez. Ezek – mint az előző korszakról szólva már láthattuk – a polgárságra, a kispolgárság felső rétegeire, az értelmiségre, alkalmazotti elemekre építő körök, – éppugy, mint a leghíresebb, de politikamentes budapesti kártyabarlang, az egymagában évi 1/4 millió K-t bevételző Karambol-Kör. A legveszedelmesebb játékuk, amit itt elsősorban játszanak, bakkarát, annak is egytablós, Marquet-féle változata. Az ovális alakú nagy asztal egyik végén a bankár, másik végén a krupié ül, kétoldalt 6-6 székkal, de ezek mögött magasított székeken további 12 ember helyezkedhet el s a székek közé beállva egy-két sorban még kb. ugyanennyien: a bankár így egyszerre 40–60 emberrel is képes játszani. A bank itt maga is tőkés vállalkozássá válik: tőkeerosz szövetkezetek állnak össze egy-egy kaszinóban a bank bérletére, vagy gyakorlatilag kézbevételeire és a statisztikai törvényszerűségek szerint még csak hamis játékokra sincs szükségük ahhoz, hogy pusztán tőkeerejükre támaszkodva megfelelő kitaratás mellett s a megszorult játékosoknak helyben gyorsan,

roppant kamatra hitelező uzsorás ügynökeik hálózata révén óriási összegeket zsebeljenek be a játékosoktól – akiket később már ügynökökkel toboroznak. E polgári kaszinók tagsága meglehetősen nyílt, de hiszen ajánlók is mindig bőven akadnak a bankhoz tartozó emberek közül: így azután egy-egy kaszinó tagságában évente 20–30 ezer ember is előfordul. A vezetőség mindezt tűri, mert a kaszinó és a hozzátartozó politikai klikk anyagi alapja nem kis mértékben ettől is függ – a hatóság pedig tűrni kénytelen, mert a kaszinók zárt körű egyleteknek számítanak, melyekre a szerencsejáték tilalma nem vonatkozik. De a szerencsejáték eltiltása érzékenyen érintené a város nagy, az uralkodó osztályt összefogó kaszinóit is, hiszen egyedül az Országos Kaszinóban közel 100 ezer K a kártyapénz évi jövedelme, nagyban megy a szerencsejáték a Lipótvárosi Kaszinóban (a „Lipótkában”), s a hasonlóan előkelő nagypolgári Hungária Klubban, ahol pl. egy erdélyi képviselő egy ültő helyben 160 ezer K-t veszít. Csupán a Nemzeti Kaszinóban, ahol elvben minden szerencsejáték tilos, nincs nagyobb játék általában 50–60 ezer K-nál – de az ifjabb Andrásynak, mint belügyminiszternek a szerencsejátékot korlátozni akaró lépéseit a Kaszinó akadályozza meg. (Igaza, a nagy urak Bécsbe járnak játszani, pl a Jockey Clubba, ahol Potoczky herceg és Szemere Miklós híres játszómájában 1 millió K a tét.) Kisemberek, középpolgárok, értelmiségi családok vagyonkája, sokszor hivatalos pénzekkel együtt éppúgy elúszik itt a kártyán, mint a gentry vagyona, vagy régi hatalmas nagypolgári vagyonok. Hiszen kártyaveszteség kergeti öngyilkosságba a század elején az 1870-ben a városegysítést javasló dúsgazdag Wahrmann Mór egyik fiát, Richárdot, vagy a dúsgazdag háztulajdonos Jakabffy Tivadart. A Budapestre már kezdettől fogva oly jellemző ellentmondást: a nagyvárosi igényeket és az ehhez szükséges anyagi alapok gyengeségét igyekszik most áthidalni az egyén síkján a kártyajáték, természetétől fogva eleve alkalmatlanul a megoldásra, ugyanakkor azonban a polgárságon belül végül is tudatosítva és elmélyítve az életmód és magatartás e válságát. Amin már az sem fog sokat segíteni, hogy a 10-es évek elején miniszteri rendelettel 5 nagy budapesti klubnak megszüntetik játékkaszinói működését.¹⁴

Ezek mellett a kifejezetten polgári, a polgári középrétegekre: értelmiségekre, hivatalnokokra támaszkodó, polgári célok szolgálatában létrejött azok vélt vagy valóságos érdekeit politikailag képviselő, a szerencsejáték révén pedig válságukat elmélyítő körök és egyletek mellett egészen sajátos, de egyre nagyobb szerepet játszanak a főleg a kispolgárságot és arészben gentry eredetű kishivatalnokság egy részét szervező felekezeti, elsősorban katolikus alapú, de már a felekezeti és társadalmi szervezést egyesítő társas egyesületek. E szervezkedés bázisai részint a kispolgárosodás illúzióira támaszkodó, s azokat ápoló legényegyletek és népkörök – de szervező munkájukban elsősorban a várost áthálózó egyházi szervezetekre, az egyházközségekre támaszkodnak. Ez pontos nyomon követésüket, számszerű felmérésüket címtárac vagy statisztikák révén (melyekben ilyenként nem is szerepelnek) meglehetősen nehezé teszi. Sajátos módon: konkrét várospolitikai törekvéseik egyelőre kevésbé vannak: maguk is érzik tömegeik gyengeségét egy várospolitikai harchoz, nem utolsósorban választójogosult tömegeik kisebb száma folytán. Annál jelentősebb viszont közvélemény- és politikai magatartásformáló szerepük, melynek jelszavai a századvég egyházpolitikai harcaiban alakulva ki, egyrészt elvileg általában a liberalizmussal fordulnak szembe, másrészt azonban és gyakorlatilag a polgári fejlődés „haszonélvezőivel”: a sikeres, vagy sikeresnek érzett nagy- és középpol-

gársággal, elsősorban azonban a zsidósággal. Ennek az antiszemitizmusnak Budapesten igen eleven társadalmi bázisáról és problémáiról már korábban szoltunk;¹⁵ szervezésében – ha kétségtelenül, egyházi vezetők szándéka nélkül is, pusztán az általuk összetoborzott társadalmi bázis természetéből következőleg – ezeknek a katolikus köröknek jelentős szerepük lett.¹⁶ Az először csupán érzelmi alapú antiliberalizmusnak a keresztényszocializmus révén a kispolgár igényének megfelelő gazdasági-társadalmi ideológiává való formálásában, szervezésében ugyancsak e körök jutottak egyre jelentősebb szerephez. De hogy végül is befolyásuk az egyházon át már igen jelentős tömegekre terjed ki, azt olyan nagyszabású tömegmegmozdulásokkal bizonyítják, mint pl. az 1909. évi katolikus nagygyűlés és azzal a készséggel és energiával, mellyel a Tanácsköztársaság leverése után a főváros vezetésébe be fognak lépni.

Amint a város belterületén is, az elsősorban társadalmi alapú szervezkedés minden formáján, kísérletén már átütnek a polgári társadalomban jelentkező ellentétek – úgy észlelünk hasonlókat –, bár természetesen a méretek kisebb, a társadalmi bázis szegényesebb és a politizálás szintjének (rt. város, vagy éppen nagyközség) alacsonyabb voltánál fogva általában kisszerűbb formákban – a peremvárosi övezetben általában csak most meginduló sajátosan polgári társadalmi egyesületi szervezkedések esetén. Egyenkénti bemutatásuk, felsorolásuk – még ha adatok egyes helységek esetén rendelkezésre állanak is – értelmetlen lenne. A fejlődés menetének általános szabályszerűségeként megállapítható azonban, hogy az egyesületalakítás, ill. az ebben kifejeződő igények jelentkezése itt, az övezetben is természetesen egyrészt a népességszám emelkedésének, másrészt az urbanizáció előrehaladásának, pontosabban: az urbanizációban is kifejeződő, annak alapjául szolgáló, egyre bonyolultabbá váló munkamegosztás kialakulásának függvénye, s nagyjából ennek helyi ütemét követi. Először tűzoltó-, azután általában különböző műkedvelő (dal-, zene-) egyletek jönnek létre – azután a jótekonysági egyleteken a sor, melyek sokszor felekezeti formákban szerveződnek, mint ahogy a társadalom erősen kispolgárius jellege folytán nemegyszer még a kifejezetten polgári igényű társadalmi szerveződés is közvetlenül felekezeti formákban indul meg. A kispolgárosodásnak, majd a proletariátus megjelenésének folyamatával párhuzamosan jelennek meg az iparosegyletek, munkáskörök – s végül (amire még külön kitérünk) – a sportegyletek. Legutoljára, már a helyi középpolgári, polgári rétegek kialakulásával, a helyi kommunális, községpolitikai szervezetek jelennek meg – ami persze nem azt jelenti, hogy az eddigi szervezkedések nem igyekeztek valamilyen szerepre szert tenni a helyi községi politikában –, bár igazi nagy községpolitika híján, végül is csupán olyan klikkharcoknak váltak bázisává, mint amilyeneknek mesteri karikatúráját az éppen ekkor Rákospalotán lakó Babits hagyta ránk a Kártyavár újpesti kulcsregényében. Sajátlagosan értelmiségi igényű egyletek alapítása az elővárosi övezetben még csak a korán városiasodott Újpesten tapasztalható, de világos, hogy innen éppúgy, mint az övezet többi helységéből a csekély számú értelmiség inkább a budapesti hasonló szervezetek tevékenységébe kapcsolódott be. Jellemző, hogy – mint említők – szabadkőműves szervezkedés is csak Újpesten bontakozott ki.

Az általános folyamat fenti képe persze inkább töredékes összbenyomás, mintsem – egyelőre nehezen is végbe vihető – konkrét elemzés eredménye. Kétségtelen azonban, hogy – talán a sajátlagosan értelmiségi, tudományos jellegű és alapú egyletektől eltekint-

ve – az elővárosi övezetben végül is többé-kevésbé – de persze a már említett korlátok között – valamennyi budapesti szervezkedési tendenciának, irányzatnak megjelenik a maga megfelelője, ha összarányaiban némileg módosultan is: jeleként, de eszközöként is az övezet a nagyvárosba történő társadalmi integrációjának. Ugyanakkor azonban – megfelelően e helységek Budapesttől politikailag különválasztott helyzetének – éppen várospolitikai vonatkozásokban Budapestétől eltérő olyan konkrét helyi szervezkedések is jöhetnek és jönnek is létre, melyeknek felderítése még külön aprólékos helytörténeti részletkutatások tárgya kell hogy legyen.

JEGYZETEK

1. *Jókai M.*: Budapesti élet. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben IX. (Magyarország III.) Budapest, 1893. 122, 157.
2. *Rákosi J.*: Budapest városrészei. Uo. 191.
3. Statisztikai Havi Füzetek. Budapest, 1878. 153, 189, 237. – *Dobrovits S.*: Budapest egyesületei. StK 74/3. Budapest, é.n. (1936) 36–41.
4. BpStÉvk II. (1895–1896) Budapest, 1898. 161, 168, 201, 326–327, 342–344. – BpCLj. Szerk. Jánuszky Adolf. IX (1896–97). Budapest, é.n. 238–251.
5. A szabadkőműves páholyok számának és taglétszámának alakulására ld. a szabadkőműveségről szóló tanulmányunk vonatkozó adatait.
6. Az egyes körök szerveződésére és vezetőikre, várospolitikai tevékenységükre ld. BpTört IV. 463–464., valamint – sajtólag a Terézvárosi Kaszinóra – Guthi FALU 4 (1913–1915) Budapest, é.n. CXLVII.
7. 1902. évi adatok: BpStÉvk VII. (1904). Budapest, 1906.284. – az 1908–1912. évek: BpStÉvk XI. (1909–1912). Budapest, 1914. 441.
8. Az egyesületekre: BpCLj. Kiadja a Franklin Társulat 22 (1910). Budapest é.n. 457–498. – *Vörös K.*: Sport, városiasodás, polgárság. Testgyakorlás Budán és Pesten a múlt század derekán. História 1980. Olimpiai Különszám 9.
9. BpCLj. Kiadja a Franklin Társulat 22 (1910). Budapest, é.n. 495–498.
10. *Molnár F.*: Az éhes város. 2. kiad. Budapest, é.n. 104.
11. Guthi FALU 3 (1910–1912). Budapest, é.n. 554.
12. Erzsébetvárosi Casino Guthi FALU 3 (1910–1912). Budapest, é.n. 553–554.
13. A Lipótvárosi Társaskörre és általában a főbb társaskörök (Egyesült Lipótvárosi Polgári Kör, Lipótvárosi Társaskör, Központi Demokrata Kör, Erzsébetvárosi Kör, Erzsébetvárosi Kaszinó, Józsefvárosi Kör stb.) várospolitikai szerepére: Szilágyi H.: Budapest újkora 1906–1916. Budapest, 1916. 209–213.
14. *Tábori K.*: A kártyázó Budapest. Budapest, 1910.
15. *Vörös K.*: A budapesti zsidóság két forradalom között 1849–1918. Kortárs 1986. 12. sz.
16. Felsorolásukat ld. BpCLj. Kiadja a Franklin Társulat 22 (1910). Budapest, é.n. 465–466 – a 9 keresztényszocialista munkásegylet felsorolása uo. 485.

3. A SZEGÉNYÜGY ÉS A SZOCIÁLIS GONDOSKODÁS

1849–1873

Budapest dualizmuskori városfejlődésének a társadalomra is kiható legjellegzetesebb, leghangsúlyosabb vonása, amint az már a kortársak előtt is csakhamar világossá lőn, az erős polarizáltság. Ez nem annyira a vagyonos rétegek aránylag csekély, mint inkább a proletariátus igen nagy voltának – végső fokon a középrétegek gyengeségének következménye. A proletariátus persze minden nagyvárosi fejlődés velejárója, Budapesten azonban az ellentmondások kiélezettebbek. Hiszen az 1860-as években csak a pesti *nap számosok és cselédek*: a legképzetlenebbek és a legkiszolgáltatottabbak kategóriája a lakosság 1/5-ét, a felnőtt népességnek meg éppenséggel 1/4-ét: 20, ill. 25%-át teszi ki. Bécsben ezek a rétegek a lakosságnak csak 12–13, Berlinben meg csak 8%-át jelentik, ami akkor is jelentős különbség, ha figyelembe vesszük, hogy a közép-európai nagyvárosok mellett akkor még számos, csak később odacsatolt, velük többé-kevésbé azonban már összeépült külvárosi település létezett, igen nagyszámú, de a népszámlálásokból ily módon kimaradt proletariátussal. Pesten és Budán még ehhez hozzáadva a tulajdonképeni ipari munkásságot, már a városegysítés éveiben a proletariátus aránya a kereső népességnek 75%-át éri el. Pest-Buda így az itt felhalmozódó egyre nagyobb vagyon ellenére is a városegysítés éveiben alapjában és egészében még szegény város. Olyan körülmény ez, mely még akkor is feltűnő, ha a pesti nagy vagyonok a bécsi és még inkább a párizsi, londoni vagy hamburgi nagy vagyonokhoz képest meglehetősen szerényeknek tűnnek is, de amit természetesnek kell találnunk akkor, ha még a kispolgárságnak és az alkalmazotti rétegnek is zömében csak szegényes viszonyaira emlékezünk vissza.¹

De míg a szegénység ellenére is a fiatalság, az egészség s a töretlen munkabírást legalább egyelőre még elfeledtetik a város társadalmi problémáit azzal, aki saját bőrén érzi őket – hiszen a város végül is örömeiket is kínál lakóinak –, az öregkorra, betegség esetére, s váratlan sorscsapásoknál, elsősorban a hozzátartozók halálakor, a szegénység különösen és olykor teljesen váratlanul, nagyon is érezhetővé válik. Érthető, ha a társadalom spontán szervezkedése először ezeknek a problémáknak, veszélyeknek nyomása alatt indul meg. A városegysítés éveire Pest-Budán már 157 egylet működik: jóval több, mint a felük a kisember önszegélyző és a tehetősebb polgár vagy az értelmiségi a nyomort, a szegénységet saját érdekében valahogyan enyhíteni kívánó társulása. 1873-ban ezeknek száma már 25, ill. 56.

Az önszegélyző egyletek profilja kezdetben minden esetben azonos: betegsegélyezés, temetési segélyezés: segítség a kisember életének nagy anyagi teherpróbáinál. Csak a későbbieknél, de még ott is csak igen ritkán szerepel az egylet céljai között a takarékoság, a kölcsönzés, vagy a kifejezett önszegélyezés. Az évi tagdíjak szerények: általában 2–6 forint között mozognak, van ahol a munkabér 2,5, máshol 5%-a, van ahol egynapi munkadíj; csak néhány későbbi, csaknem kizárólag zsidó egylet szab magasabb, 10–12 forintos tagdíjakat. Általában szerények a belépéskor egyszer fizetendő díjak is. Így nem meglepő, ha szerények az egyleti vagyonok is: csak 12 egyleté van felül a 10 ezer forinton. Az egyletek közül 14 még 1848 előtt alakult. A legkorábbi a Pest-terézvárosi szőlőkertészek és a hajósok betegsegélyző és temetkezési egylete. Előbbi 1777-ben, utóbbi 1793-ban

alakult és még a 70-es években is 512, ill. 380 tagot számlál. A Szent Noéről elnevezett temetkezési egyesület 1816-ban keletkezett: 57 év után 1340 tagja van még, évi bevétele 2400 forint körül mozog, vagyona 3851 forint. Az abszolutizmus alatt, 1851–60-ban jellemző módon csak 6 új egyesület alakult: de míg az előző korszak egyesületei már nevük (A Jó Pásztorhoz, Szent Rókus, Szűz Mária, Órangyal, Szent Donát, Szent János) tanúsága szerint is elsősorban egyházas jellegűek voltak (neve szerint is csupán a józsefvárosi pincérek, a szatócsok, az izr. kiskereskedők betegsegélyező és temetkezési egyesülete, valamint a gazdag kereskedők által fenntartott Kereskedelmi Betegpótló és Nyugdíjegylet világi jellegű) – addig e korszakban már egyrészt a kialakuló proletariátus, másrészt a növekvő számú zsidó kispolgárság első egyesületei is megjelennek: közülük az előbbiekkel, az első pest-budai sajátlagosan munkásszervezetekkel, még később más szempontból részletesen foglalkozunk majd.

1860 után ui. ezen a téren is nagy a fellendülés: 1873-ig bezárólag 39 újabb önszegélyező egyesület alakul, már egyre erősebb hangsúllyal a munkásság segélyezési törekvésein. Ekkor jönnek létre a nyomdászok, kovácsok, festősegédek, kávéházi alkalmazottak, szabólegények, óbudai hajógyári lakatosok, majd gépmunkások, ácsipari segédmunkások önszegélyező egyesületei, az Óbudai Munkás Segélyegylet és még később a részletesen is tárgyalandó Általános Munkás Beteg- és Rokkantszolgálat: 1873-ra már 5071 taggal. Ugyancsak új elemként jelentkezik önszegélyező egyesületeivel a szegény leendő értelmiség: az orvostanhallgatók, a joghallgatók, a műegyetemisták és a gyógyszerész-hallgatók, valamint a Kereskedelmi Akadémia növendékeinek együttesen több mint 1700 tagot számláló segélyegyleteivel. Szent József, Gábor Órangyal, Szent Teréz, Szent Erzsébet, Szent István, Szent Salvator, a Szent Háromkirály, Szent Máté, Szent Borbála, Szent László, Páduai Szent Antal, Szent Lipót, Szent György, Szent Anna, Szent Lajos örökdió a katolikus kisember továbbra is a hagyományos formák között szerveződő segélyegyleteinek bővülő sorai felett (ha a sárkányölő Szent György mindenestre csak némi nagyzólással választható is éppen a hivatalosok egyesületének cégérévé). Három további sajátlag izr. egyesület mellé most már olyan értelmiségi foglalkozásokat művelők is csatlakoznak a segélyegyletek népes táborához, mint a Nemzeti Színház takarékos tagjai és alkalmazottai, a magyarhoni zenészek, az országgyűlési hivatalnokok és a budapesti tanítók – a legkülönbözőbb foglalkozású és anyagi rétegek tagjai, csupán helyzetüknek azzal a közös vonásával egybekötve, hogy a társadalom átalakulásának nagy mozgásában már nekik is aggódniuk kell holnapjukért.²

Ám a nagy aggodalommal: a szegénységgel, az elnyomorodással szemben a polgári társadalom már nemcsak saját magát védi: főleg vagyonosabb rétegei – felismerve a szegénység és az anyagi bizonytalanság forradalmasító erejét is – lépéseket tesznek a társadalom egészének valamelyes egzisztenciális felemelésére is. Ilyen irányú akciókat a városi társadalom már század elején megindított: a városok és egyes egyesületek által fenntartott karitatív intézmények száma korszakunkban párhuzamosan a város fejlődésével egyre növekszik. Egyelőre még csak az önszegélyezésre eleve képtelen elemekre terjeszkednek ki: a kisgyermekekre, az öregekre, a testi hibásakra, a rokkantakra, az árvákra – később a szegény diákokra: a fellendülő kapitalista társadalom még nem hajlandó tudomásul venni, hogy a segélyezésre épkézláb, munkabíró ember is rászorulhat. Ám a filantrópiába olykor már ekkor is belekeveredik valami a polgárság jellegzetes

osztályigényeiből. S ha a kezdeményezők (az arisztokrácia és a köznemesség már említett pesti érdekeltsgű tagjai, azok feleségei és egyes pest-budai nagypolgárok) emberi tisztességét és jóindulatát nincs is okunk kétségbe vonni: kétségtelen, hogy a szegény emberből, vagy még inkább gyermekből ők a polgári társadalom alsóbb rétegeiben kívánnak a maguk szempontjából megbízható embereket kinevelni.

Persze e kezdemények igen szerényen indulnak. A pesti bölcsőde, mely 1852-ben szegény, nem otthon dolgozó „kézművesek” 4 éven aluli gyermekeinek napközi gondozására létesül, indulásakor egy Kalap (ma Irányi) utcai mindössze 3 utcai és 2 udvari szobából álló házban van elhelyezve. Később egy, a Beleznay házban lévő ugyanekkora helyiséggel bővül, de még akkor is, mikor 1868-ban – már Erzsébet királyné védnöksége alatt – a mai Baross utcában végre önálló épülethez jut, csak 100 ágygal rendelkezik, s 1852 és 1873 között, 21 év alatt is csak 6565 gyermeket tudott gondozni. Ugyanígy az 1870-ben Károlyi grófnők által alapított, de ténylegesen csak 1871-ben megnyílt gyermekmenhelyen is a városegysítésig csak 642 gyermeket ápolnak, s a gyermekhalandóság még itt is 34%.

A testvérvárosok árvaházai (a még a század elején megnyílt József Fiúárvaház, az 1861-ben pesti nagypolgárok által alapított Erzsébet Leányárvaház, a Magyar Gazdasszonyok Egyletének 1868-ban alapított árvaháza Budán, a Mayer Ferenc tábornok hagyatékából létesített és az 1859-ben létrejött Protestáns Árvaház) még a városegysítéskor is összesen csak kb. 250 árvát tudtak befogadni.

A helybeli szegényekre Pesten és Budán a városi szegényházak várnak: a saját központi épületén kívül már több bérlakásra is kiterjedő pesti szegényházban az Erdősoron a városegysítés évére már kb. 430, a budaiban, a régi János kórház épületében (később az Aszalay-féle kaszárnyában) mintegy 120–130 szegény sorsú öreget tudnak elhelyezni. A városoknak ezek fenntartására és egyes szegények nagyon szerény segélyezésére is az ún. szegényalapok állnak rendelkezésükre. Forrásukat az e célra rendelt városi jövedelmek és magánosok összesen 40 ezer forint értékű 14 alapítványa jelenti. Pest város szegényügyének kezelése (Budán ilyen szervezett szegénygondozó tevékenységről még nem tudunk) 1873-tól egy kezdetben vegyes, később egyre inkább csak hatósági személyekből álló bizottság kezében volt, a szegények készpénzbeli segélyezésére szolgáló szegényalapot pedig a többi városi alapból végérvényesen kikülönítették. A bizottságnak (melyet ekkor már szegényügyi igazgatóságnak is neveznek) tagjai között voltak egyes vagyoniilag önálló, tekintélyes polgárok is (a szegényatyák), akik a külvárosokat képviselték. Az igazgatóság határozta meg a szegényházba, ill. kényszerdolgoházba felveendő személyeket és a napi segélyek összegét: a szegényatyák ürítették ki havonként a templomi szegények perselyét s ők szolgáltatták be az igazgatóságnak a pénzt: a napi segélyek egy részét ebből fedezték. A nyújtott segélyek azonban roppant alacsonyak voltak: 1870-ben 558 személy kapott összesen 16 344 forint segélyt; túlnyomó részük (448 személy) napi 4 krajcárt: számunkra megfoghatatlan, hogy ez a csekély összeg (2 tojás ára) kit és mennyiben volt képes megsegíteni.

A városban ezen kívül még általános célú jótékony egyletek is működtek. A század elejére visszanyúlóan működik a pesti és a budai jótékony nőegylet – a 60-as években alapítják a Szent Vincéről, meg a Rudolf trónörökösről elnevezett egyleteket. A szegény középiskolai diákok segítésére alakulnak meg a pest-budai középiskolák segélyegyletei.

1871-ben egy Nőcselédképző Egylet alakul kifejezetten cselédlányok képzésére, ambicionálására s jutalmazására és arra, hogy érdekeltté tegye őket munkahelyük megtartásában. Az egyesület központi menhelyet tart fenn: innen cselédeket közvetítenek ki, s a szolgálatban jó magaviseletűeket oklevéllel és pénzzel jutalmazzák. Ám az egyesület, melyben ismét a karitatív szempontok és a nagyon is önös érdekek keveredése figyelhető meg, nem bizonyult hosszú életűnek. Nem kevésbé jellemző, hogy 1861-ben megalakul a magyar írók segélyezésére és szűkös helyzetük fellendítésére célzó egyesület is:³

A szegénységgel és nyomorúsággal szemben legszervezettebben és talán legeredményesebben is a pest-budai zsidóság veszi fel a harcot. Kétségtelenül része van ebben annak is, hogy – mint láttuk – a városi lakosságnak ekkor a zsidóság az a csoportja, melyben a polgári-kispolgári rétegek a legerőteljesebben képviselvék. De az is világos, hogy a zsidóság az, amely – évezredes, még nagyon is eleven előítéletek súlya alatt – sem a kommunális, sem a társadalmi szegénygondozástól eleve nem várhat semmit – s melynek sorai éppen ezekben az években a városi társadalom minden más csoportjánál nagyobb arányban bővülnek ki vidékről, sőt részben külföldről is érkező új meg új bevándorló, s a nagyvárosban segítségre, támogatásra szoruló elemekkel. Kétségtelen végül, hogy mindezeket túl az évezredes üldöztetés kifejlesztette szolidaritásnak – de ugyanakkor részben már a szociális gondoskodás laicizálódásának, és a kifejezetten vallási testületektől való kezdődő leválásának – is nagy szerepe lesz abban a nagy szervezésben, mely a még a messze 1848 elé visszanyúló, szigorúan egyházas pesti, budai és óbudai Chevra Kadisák mellé most létrehozza a pesti izr. hitközség fiú- és leányárvaházait, az izr. süketnémák országos intézetét, a Bikur Cholim beteglátogató és segélyező egyletet, a pesti izr. nőegyletet (ez népkonyhát is fenntart, mely a 70-es években valláskülönbség nélkül bevett gyámoltjainak napi 10 krajcárért évi 75 ezer adag ebédet szolgáltatott ki) s – bizonyosságként annak a jelentőségnek, melyet a zsidóság progresszív elemei a hazai társadalommal való kulturális összeolvadásnak (s a polgári kulturális életben elérhető érvényesülésnek is) tulajdonítottak – az Orsz. Magyar Izr. Tanítóegyletet, az Országos Magyar Izr. Ösztöndíjegyletet és ezek mellé 1872-ben egy sajátlagosan a pesti középiskolák zsidó diákjai számára alapított ösztöndíjegyletet is. 1860-tól kezdve ezeken kívül még számos kisebb önszegélyező egylet is létesült, differenciáltan megadva végül is mindazt az anyagi morális támogatást a pest-budai hittestvéreknek, mely nemcsak a legközvetlenebb nyomortól kímélhetett meg valakit, de olykor már megadta a lehetőséget képességeinek kibontakoztatására és így társadalmi felemelkedésére is.⁴

Kétségtelen erőfeszítéseik és növekvő számú létesítményeik ellenére is a városokban a 70-es évek elején kibontakozó kommunális, társadalmi vagy egyházi törekvések és kezdemények a városfejlődéssel együtt növekvő szociális problémák megoldásában már nem tudnak lépést tartani a teendőikkel. Az egyre gazdagabb városban egyre nő a szegények száma és a pesti utca rosszul öltözött emberei nem azért nem öltenek jobb ruhát, mert a pénzkeresettől nincs rá idejük – mint egy különben éles szemű külföldi utazó véli –, hanem túlnyomórészt azért is, mert valóban nincs rá pénzük. A megoldás – amennyiben egyszerűen csak a szociális gondozás körébe vágó kérdésekről volt szó – így részben a következő korszakra marad: új közületi intézmények és szervezetek megteremtésével. De ami ezen túlmenően, mint már a győzelmesen kibontakozó kapitalista fejlődés egészének egyre érezhetőbbé váló, s a pusztán népjóléti kérdéseken túlmenő,

már a társadalmi rend alapjaiban gyökerező szociális problémáit illeti: a létbizonytalanságnak már a munkaképes, felnőtt ember, sőt immár az egész osztály, a nagyváros proletariátusa előtt is ott álló kérdőjeleire a megoldást korszakunk végén már maguk a legérdekeltebbek kezdik keresni, egyre inkább függetlenül magukat minden polgári gyámkodástól és jótékonyágtól. A megoldást kutatva a kibontakozó polgári társadalom problémáira – s egyre inkább azok egészére – a 60-as évektől kezdve már a fővárosok induló munkásmozgalma is keresni kezdi, és egyre jobban meg is közelíti majd a választ.

1873–1896

A polgári társadalom kibontakozása azonban – és mint láthattuk, nem is indokolatlanul – korántsem járhatott együtt mindazoknak az aggodalmaknak megszűnésével, melyek már a városegyesítés korában is oly nyomasztóan nehezdedtek a szegény ember életére. Betegség, szerencsétlenség, öregség esetére milyen sors vár arra, aki úgy válik munkaképtelenné, hogy nem volt képes magának tőkét gyűjteni, nyugdíjjogosultságot szerezni – gondoskodni fenntartásáról tehetetlen öreg napjaira? A probléma korunkban is fennállt.

A fővárosnak ezekkel az emberekkel kapcsolatos (végül is minden helyhatóságban országosan azonos) kötelezettségeit a városegyesítést kimondó törvény is megerősítette, 105. szakaszában a főváros feladatává téve, hogy gondoskodjék mindazon fővárosi illetőségű szegényekről, akik magukat közsegély nélkül fenntartani nem bírják. A törvény azonban ezt csak akkor teszi a főváros feladatává ha „a jótékony intézetek segélye és egyének könyöradománya” a szegények ellátására nem lenne elégséges. A főváros ennek alapján 1875-ben készített szegényügyi szabályrendelete azután teljesen bürokratikus viszonylik a problémához, kimondva, hogy közsegélyben csak teljesen vagyontalan, munka- és keresetképtelen fővárosi illetőségű egyének részesíthetők és csak akkor, ha tartásra kötelezhető rokonaik nincsenek. A segélyezés lehet ideiglenes (legfeljebb egy évre szóló) vagy állandó, pénzbeli adomány vagy teljes ellátás (az előbbi címén eddig fizetett napi 3–18 krajcárokat most változtatják át havi 3–5 Ft-os segélyekre), utóbbiban azonban csak a munka- és keresetképtelen ápolásra szorulóknak részesíthetők, akiket életük fogytáig a városi aggmenházban kell elhelyezni. A szabályrendelet megszünteti a szegényügyi igazgatóságot és a szegényatyai intézményt. Az előjáróságoknál benyújtandó kérelmek felett esetenként a fővárosi tanács dönt; ha a segélyezettek viszonyai javulnak, a segély megszüntetendő, sőt esetleg vissza is térítendő. A rendelet egyidejűleg a főváros egész területére tiltotta a koldulást: a koldust le kell tartóztatni, és ha idegen, kitoloncolandó, ha helybeli és munkaképes, munkára szorítandó. Kolduláson tetten ért gyermeket, ha nincsenek szülei, gondozásba kell adni, 12. életéve után tanoncként. A visszaeső koldust 3–12 óra kényszerdologházba lehet küldeni. Ezek mellett a rendelet kimondta, hogy a városba érkező munkakeresők 24 órán belül kötelesek magukat a rendőrségen igazolni, hogy van pénzüik vagy elhelyezkedésük: tartózkodási engedélyt csak ez esetben kapnak, ha nem – hazatoloncolják őket. Tartózkodási engedély nélkül 24 órán túl bárkinek tilos szállást adni, a jövevényeket 24 óra alatt a szállásadóknak be kell jelenteni a rendőrségnél. E rendelkezések kivihetetlenségéről a kortársak kezdettől

fogva tisztában voltak. Már csak azért is, mert jól látták: az egyik napon a városból kitoloncolt ember már másnap akadálytalanul visszajön a városba, hiszen mit is tehetne mást – és ezáltal a legfenyegetőbb büntetés is teljesen értékét veszti.

A rendelet azonban azt is megmutatja, hogy a városegysítés kora még kevésbé változtatta meg azt a jellegzetesen polgári felfogást, mely még a polgárosodás kezdeteinél, a XIX. század elején alakult ki a társadalom perifériájára vetődött, munkamegosztásából kizárult elemeknek kezelésével: a szegényüggyel kapcsolatban. Megfelelően a polgári fejlődés csak fokozatos kibontakozásának, a polgár többé-kevésbé talán jóhiszeműen is, még akkor sem hajlandó tudomásul venni azt, hogy társadalmi és gazdasági rendszerében munkaképes ember is támogatásra szorulhat, és még kevésbé azt, hogy ilyen támogatásra méltó lehet. Ennek következménye az, hogy a szegénygondozás korszakunkon végig Budapesten sem terjed túl a koruknál vagy testi állapotuknál fogva munkaképtelen személyek körén.

Mert jóllehet a rendeletet a Belügyminisztérium is bürokratikusnak találta, kifogásolva, hogy csak a helyi szegényekkel, és azoknak is csak hatósági segélyezésével foglalkozik, a társadalmi jótékonyt pedig egyáltalán nem említi, sőt a kerületi szegényatyák és a központi szegényügyi igazgatás már korábban létrehozott intézményeit is megszünteti (a közsegélyezettek felett ettől kezdve kerületenként egy-egy esküdt gyakorolta a felügyeletet) – a szabályrendelet kiegészítése korszakunkban, sőt még azután sem történt meg, egészen 1905-ig. Javaslatok eközben is születtek – így 1889-ben Horváth János tanácsnok javaslata a rendelet kiegészítéséről, elsősorban a szegény sorsú gyermekek: lelencek és árvák gondozásának és a társadalmi erők bevonásának vonatkozásában –, de a helyzet nem változott.⁵ A nyilvántartott szegények száma, mely 1876-ban 1000 körül járt, 51 000 koronának megfelelő évi rendszeres segéllyel, a 90-es évek elején 2100–2500 volt: ebből kb. 2000 kapott rendszeres havi segélyt, a többiek alkalmi segélyekből részesültek. A rájuk fordított összkiadások azonban még 1896-ban is csak éppen hogy elérték az évi 100 ezer koronát, jeleként annak, hogy a város szegényügyének fejlődése még a népességszám fejlődésével is csak éppenhogy tartott lépést: a társadalomszerkezet változásait pedig még mindig csak kevésbé vette tudomásul. Csak mikor korszakunk végén, 1897-ben életbe lép a kerületi elöljáróságok átszervezéséről és hatásköreik módosításáról szóló 1893. évi 33. tc., bővülnek majd a közigazgatás szegényügyi teendői is és jönnek létre bizonyos intézményes kapcsolatok a társadalom karitatív szerveivel – ennek ismertetése azonban már következő korszakunkról szólva lesz esedékes. A törvény a szegényügy tényleges intézését (ide értve most már a szegény betegek, lelencek, gyámoltalanok orvosi ellátását, ápoltatását, kórházba utalását, eltemettetését) a kerületi elöljáróságokra ruházta rá: a hivatalos segélyezés társadalmi ellenőrzésének és irányításának céljára pedig az elöljáróság mellett az ugyancsak ekkor megszervezett kerületi választmányának ad hatáskört: pénzsegélyeket ez engedélyez, ez javasolja a kórházi beutalást és intézkedik a közsegélyezésre szoruló árvák, lelencek stb. elhelyezése tárgyában. Most, 1893-tól kezdve indul meg az ipari fellendüléshez és nyomán a népességszám hatalmas növekedéséhez és az általuk felvetett új problémákhoz kapcsolódva a munkanélküliek átmeneti, alkalmi, azonnali segélyezése. Olyan rendelkezések és tendenciák ezek, melyek azonban csak a városfejlődés következő korszakában, nem utolsósorban az akkor kibontakozó gazdasági válság és drágulás nyomására fogják éreztetni hatásukat.⁶

Szegénygondozási feladatainak ilyen korlátozott koncepciójából következően szegényügyi intézményeit a főváros korszakunkban sem igyekezett különösebben fejleszteni. Az Erzsébet Szegényház teljes kiépítése 1877-ben, korszakunk elején fejeződik be: ekkor 708 személyt ápolnak benne, fejenként évi 126 Ft ráfordítással. A szegénység azonban nem alkalmazkodhat a kötött létszámhoz, és a város csakhamar a szegényház szárnyépületeinek fokozatos kiépítésére is rákényszerül. 1896-ra az ápoltak száma már ezer körül jár, a budai szegényházzal együtt, melyet ugyancsak éppen korszakunk végén, 1894–95-ben egészítenek ki új épületrésszel, a főváros már mintegy 1500 öreg és elaggott szegény embert ápol intézményeiben. Ezen kívül a város még árvaházat is fenntart: a már a reformkorban alapított József Fiúárvaház mellé a városegysítés évében épül fel az Erzsébet Leányárvaház (Deák Ferenc az arcképeinek sokszorosításából származó mindenkori jövedelmeket engedi át céljaikra), Budán 1896-ban építik föl a Mayer tábornok hagyatékából alapított árvaházat, a 80-as évek végén az elhagyott vagy csavargó, dologkerülő 6–16 éves gyermekek számára megépül a városi szeretetház (az itt munkával foglalkoztatott gyermekek távozásukkor takarékkönyvben kapják meg összegyűjtött keresményüket); – a Pesti Hazai Takarékpénztár 50 éves jubileumára 1893-ban alapított, és a fővárosnak átadott „Menhely a szenvedő emberiségnek” című intézet (éjjeli szállással, telenként élelemosztással) már inkább a lakásínség problémáit igyekszik enyhíteni. A már 1862-ben létrehozott és azóta is állandóan újabb adományokkal gyarapodó, fővárosi lelenház és gyermekmenhely céljára letett alapítványokból azonban maguk az intézetek még korszakunk végéig sem épültek meg. Kétségtelen azonban, hogy ugyanakkor a főváros kisebb-nagyobb segélyekkel, vagy telekadományokkal már támogatta azokat a társadalmi egyesületeket, melyek a szegénygondozás valamilyen ágazatának munkájában részt vállaltak.

A főváros közvetlen szegényügyi tevékenységének ilyen korlátozott volta mellett ugyanis korszakunkban, csatlakozva a városegysítés előtti évek kezdeményeihez, már szélesesen kibontakozik egyfajta társadalmi karitatív tevékenység is, részben (először) a gazdagodó, de morális érzékét még el nem veszített polgár rossz lelkiismeretének megnyugtására, részben (később) már a társadalmi stabilitás fenntartása érdekében is. E területen kétségtelenül jelentős szerepet játszik az arisztokrácia is, melynek főleg asz-szonyai sűrűn vállalnak védnöki, elnöki szerepet az ilyen célú egyesületekben, megadva azoknak azt a társadalmi rangot, mely alkalmas lehet a vállalkozás anyagi stabilitásának biztosítására, de a polgár jóindulatú hiúságát is értelmes célok szolgálatába állíthatja.

Ezért vagy azért: a polgári társadalomban meg is van az igény a jótékonykodásra. Jellemző erre, hogy 1896-ban a főváros csak magánszemélyektől származó jótékony célú alapítványokként óriási összegű tőkéket kezel: kb. 380 tételben közel 2 és félmillió K-t: részben ezek szolgálnak szegénygondozó és segélyező intézményeinek fenntartására is. Közük nem egy még a XVIII. századig visszanyúló alapítvány, de itt találjuk a derék Röck Szilárd hatalmas, a legkülönbözőbb célokra tett karitatív alapítványait éppúgy, mint a szellemileg visszamaradott gyermekek intézetét fenntartó Frimm Jakab dr. 120 ezer K-ás árvaházi alapítványát is. Emellett a csak a jelentékenyebb egyletekre kiterjeszkedő városi statisztika szerint is korszakunk végén, Budapesten 30 általános jótékonyági, 21 gyermekvédelmi egylet működik társadalmi kezdeményezésből: előbbiből 22, utóbbiból 10 a városegysítés utáni kor alapítása: tagjaik száma együttesen 50 ezer és

vagyonuk 5–6 millió K körül jár. (S rajtuk kívül még a temetkezési és önszegélyző egyletek is foglalkoznak – igaz, csak tagjaik számára – segélyezéssel). Nem kis számú ilyen egyesület mögött már a szabadkőműves páholyok álltak kezdeményezőként, vagy akár mecénásként.⁷

Az egyletek tevékenysége igen sokoldalú. Legnagyobb részük nem ment túl a közvetlen segélyezésen: népkonyhákat tartottak fenn, kisebb-nagyobb alkalmi segélyeket fizettek, betegápolásról gondoskodtak; egyesek kisebb-nagyobb karitatív intézményeket is működtettek: elsősorban óvodákat, menhelyeket, aggmenházakat; (e szempontból ismét a fővárosi zsidóság karitatív szervezetei érdemelnek különös említést). Jellemző, hogy közülük a legnagyobbak, legnépesebbek és legvagyonosabbak még a városegyesítés előtti korra visszanyúló alapítások. Alapjában véve azonban szétforgácsolt tevékenységük, melyben kétségtelenül nem kis szerepe volt a vezetőségben részt vevő személyek, többnyire gazdag polgárok és még inkább polgárasszonyok közéleti szereplési igényének is, a dicséretes jóindulat ellenére is a korszakunk végével meginduló nagy gazdasági fellendülés nyomán jelentkező s a társadalom ellentmondásainak kiélesedésében mutatkozó problémáknak megoldására már nem fog kielégítő megoldást jelenteni.

Szerkezetüket tekintve az egyesületek két típusúak; melyek most kezdenek élesen elválni egymástól. Vannak nagy, szélesebb társadalmi bázisú, a polgári-kispolgári rétegre építő tömegegyletek, mint a pesti nagy Zion (16 ezer tag, 261 ezer Ft vagyon) vagy a katolikus Caritas (7600 tag, 222 ezer Ft vagyon) egyletek, a pesti Izr. Nőegylet (2900 tag, félmillió Ft vagyon) stb. – a gyermekvédelem terén a Fehérkereszt lelencház egylet (5000 tag, negyedmillió Ft vagyon), a fővárosi Szegény gyermekkert (2200 tag, 111 ezer Ft vagyon). De vannak ugyanakkor csak szűk tagságú, inkább a társadalom felsőbb rétegeire támaszkodó egyletek, melyek csekély taglétszámukhoz képest is olykor igen nagy vagyont kezelnek (e vagyont jórészt államsegéllyel vagy széles társadalmi gyűjtéssel összehozott intézményeiknek épületei s a fenntartásukra tett alapítványok alkotják). 1896-ra pl. a 6 legnagyobb ilyen egylet (Pesti Bölcsőde Egylet, Budapesti Gyermekmenhely, Budapesti Protestáns Árvaház, Magyar Gazdasszonyok Egylete, Józsví, Hajléktalanok Menhelye) alig 2 ezer taggal mintegy 1 millió 800 ezer Ft vagyont kezel – többet, mint az összesen is csak kb 1 millió 400 ezer Ft vagyonú, de kb 40 ezer tagot számláló 8 legnagyobb tagságú, legszélesebb tömegbázisú egylet. Jellemző, hogy e legnagyobb egyletek közül a tömegegyleteknél korszakunkra már inkább a gyermekvédők alapítása esik; – a szűkebb bázisú nagy vagyonú egyletek közül viszont az általános jótékonyági jellegűek alakulnak korunkra: a polgárság különböző csoportjai mintha mostanra kezdenék felismerni a szegényügy oszthatatlanságát, e felismeréssel a szociális gondoskodásról való nézetek vonatkozásában is mintegy bizonyosságot téve a polgárság különböző indulású elemeinek egybeolvadásáról.

De hogy a társadalmi jótékonyág mindezen sokoldalú szervei és intézményei sem elégségesek már ahhoz, hogy az egyént megnyugtassák sorsának anyagi biztonságára felől, azt a különböző betegsegélyző, önszegélyző és temetkezési egyletek egyre növekvő elterjedtsége mutatja. Nemcsak hogy tovább élnek még a 48 előtti, még a nagyváros visszafejlődő, kiháló társadalmi típusait egyesítő temetkezési és segélyezési egyletek – de újak is alakulnak félig-meddig hasonló alapokon. Korszakunk legvégén, 1894-ben Budapesten 25 nyugdíj- és segélyegylet működik. Ebből 12 már 1873 után alakult. Betegségi és

temetkezési segélyezéssel 67 egyesület foglalkozik: ebből 40 az 1873 utáni alapítás – a számot mindkét esetben bizonytalanak érezzük, de a főváros statisztikai hivatala mint jelentősebb ilyenfajta egyesületet, ennyit mutat ki. Igaz, túlnyomó részüknek taglétszáma jelentéktelen: a nyugdíj- és segélyegyletek közül csak 2 (a 48-as honvédek, és a MÁV nyugdíjintézetei) vannak felül a tízezres taglétszámon és még 500-on felüli taglétszámmal is csak 3 további egyesület dicsekedhet. A betegsegélyző és temetkezési egyletekből is csak 12-nek taglétszáma van ezer fő fölött: ezek közül is a legnagyobbak kifejezetten felekezeti jellegűek. A többi kisemberek: munkások, kisiparosok, majorosok szerény igényeit szolgálja, ezeknek szerény teherbíró képességeire épülve: olyan rétegeket, akikre az 1891-ben meghozott első betegbiztosítási törvény (mely a magánvállalkozás napi 4 Ft alatti jövedelmű ipari, kereskedelmi és közlekedési munkavállalóra kötelezőleg terjed ki) még nem vonatkozott, vagy akik fenntartva itteni korábbi tagságukat is, végül ebből esetleg segélyük vagy nyugdíjuk némi kiegészítésére számíthattak. E kis egyletekben a tagság társadalmi helyzetének azonossága és nyilván a személyes ismeretség adja meg tagjainak azt a biztonságérzést és a bajban az emberi méltányosságnak azt az érzetét, amit a kerületi vagy üzemi betegsegélyző pénztárak, vagy a nagy biztosító társaságok nem tudnak megadni – még annak rovására is, hogy a csekély számú tagság esetleg kisebb anyagi segítséget tud nyújtani a nagy biztosítónál. Létjogosultságukat emellett alapvetően úgy látszik mégis az adta meg, hogy a tőkeszegény kisemberek számára a váratlanul rájuk tört baj, szerencsétlenség esetén nagyobb bürokratizmus nélkül, a személyes bizalom alapján, tekintet nélkül a baj természetére, jellegére, biztosítani tudtak némi gyorssegélyt, lehetővé téve emberibb mérlegelés érvényesülését is. Ez lesz az oka és alapja annak, hogy jóllehet a kötelező biztosítás köre következő korszakunkban még tovább fog tágulni, az igény az effajta egyesületekre nem fog megszűnni, sőt növekedni fog. Bizonyoságot téve azonban ezáltal arról is, hogy a polgári társadalm szerkezet kibontakozása a szegényügyhöz kapcsolódó társadalmi problémák terén sem jelentett – mint ahogy nem is jelenthetett – valamilyen nyugvópontot.⁸

1896–1914

A millennium után kibontakozó nagyszabású és hosszan elnyúló gazdasági válság azonban a társadalmi stabilitás biztosításának új problémáit állítja a város vezetősége elé – köztük tovább növekvő súllyal a szegényügy kérdéseit. Ha az előző korszakban a városegyesítést követő negyedszázadon át e szempontból még többé-kevésbé elégségesnek látszott is az öregek, betegek, maguktehetetlenek hatósági gondozása és az együttműködés a társadalomnak elsősorban az ugyancsak maguktehetetlenek tekintett csecsemők, gyermekek, elhagyott vagy veszélyeztetett nők védelmével foglalkozó, esetenként a szegényeket adományokkal vagy ingyen élelmiszerral, fűtőanyaggal támogató egyleteivel, – a XIX. század végére a 800 ezret meghaladó lélekszámú, gazdasági válsággal sújtott világvárosban már átfogóbb, a pusztán humanitárius szempontok által vezetettéknél hatékonyabb módszerekre van szükség. Résztint magának a szegénygondozás körének is kiterjesztésére, és a gondozás rendszeresebbé tételére, résztint azonban

már a társadalom stabilitását a csupán szegényügyi problematikán túlmenő eszközökkel is szolgálni képes városi szociálpolitika megteremtésére.

Ami magát a szűkebb értelemben vett szegénygondozást, közjótékonytságot illeti: ezekre a célokra a fővárosnak korszakunkban is kétségtelenül megfelelő, sőt egyre bővülő anyagi eszközök álltak rendelkezésére. A községi szegényalap, a különböző árvaházi, lelencházi és népkonyhaalapok nagyobb részt ingatlanban fekvő tiszta összvagyonra 1897-ben 8 millió 200 ezer K körül jár és 1912-re elérte a 11 millió 700 ezer K-t. Évi bevételeik ekkor már 3 millió 400 ezer K-t tettek át – ám ezenfelül a város a községi alapból 1897 körül évi kb. 550 ezer K-t, de 1912-re ennek már kb. háromszorosát fizette jótékonytsági célokra.

Az ilyen forrásokra támaszkodó szegénygondozásnak közvetlen intézményes szerve a kerületi elöljáróságokat újjászervező 1893. évi XXXIII. tc. óta, mint emlékezhetünk, a kerületi elöljáróság lesz, mely a szegénygondozás tárgyának kiterjesztett körében fokozottan tartozott együttműködni a szegénygondozás már meglévő társadalmi szerveivel is. 1894-től kezdve az elöljáróságok a nyílt szegénygondozás keretében már rögtöni, ill. esetenkénti és állandó havi segélyekben, természetbeni (tüzelő, élelmiszer) juttatásban, népkonyhán való élelmezésben, nappali tartózkodásra szóló hajlék nyújtásában, ingyen orvoslásban és betegszállításban, ingyen szülésznői segélyben, ingyen gyógyszerben és gyógyászati segédeszközben, és ingyen temetésben is részesítették az arra rászorulókat; – egyes kerületi elöljáróságok ezenkívül a magánszemélyek által a szegények részére alkalmilag felajánlott tűzifa és szén szétosztását is vállalták. Mindebben a tevékenységben a törvény a kerületi elöljáróság mellé a kerületi választmányokat rendelte társadalmi szervként, a szegénygondozási tevékenység ellenőrzésére, javaslattetelekre stb.

A törvény végrehajtása során hosszas huzavona után s csak 1905-re megszületett a fővárosi új szegényügyi szabályrendelet is. Eszerint a szegényügy központi szerve a fővárosi tanács, amely azonban most is csak a központi intézmények kezelésével vesz közvetlenül részt a szegényügy irányításában, különben a kerületek munkáját vezeti és ellenőrzi. A közvetlen szegénygondozás zöme ugyanis továbbra is a kerületekben intéződött, ahol az elöljáróság mellett most a kerületi választmány tagjaiból alakult közjótékonytsági (1908-tól közjótékonytsági és gyermekvédelmi) bizottság látta el (a kerületben lévő lelkészek, a kerületi orvos, rendőrkapitány, iskolaszéki elnökök, gondnokok bevonásával) a szegénygondozás társadalmi feladatait. A szegények konkrét felügyelete kerületenként most már több női és férfi szegénygyám feladatává lett.

Egyúttal a szabályrendelet kezdeményezte egy budapesti szegénynyilvántartó megszervezését is. Ez a nyilvántartás kétségkívül hatékony eszköz a szegényügy egységes irányításában – azonban csak 1911-re állt fel: ekkor 12 ezer lapot kezelt, de a nyilvántartásbavétel alapja még nem volt egyenletes. Mindenesetre szervezett szegénygondozás általában még a lakosság 1%-ára sem terjedt ki.

A segélyezés lehetőségei azonban tovább bővültek, bár a rendelet a pénzbeli segélyezés körét erősen korlátozta. Lehetségessé vált viszont szükséglakás kiutalása és – láthatólag már a munkanélküliség növekedtén – az ipari, vagy egyéb munkaeszközök kölcsönzése, munkaadás foglalkoztató műhelyekben, természetbeni ruhajuttatás. A rendelet egyszersmind a főváros egész területére ismét eltiltotta a koldulást (emlékezhetünk: ezt már 1876-ban is megkísérelték), még a templomok előtt is. Nagyon rászorultak

esetén szigorú vizsgálat után viszont lehetséges volt a segélyek összegének emelése. A rendelet erős intézkedéseket tett lehetővé a nem budapesti illetőségű szegények támogatásának megakadályozására, s az ilyen költségeknek az illetőségi községen való utólagos behajtására.

A fővárosi előjáróságok a törvényben, majd a szabályrendeletben meghatározott körű jótékonyági tevékenységüknek azonban korszakunkra egyre kisebb részét látták el, ennek nagyobb része a századfordulótól kezdve a kerületekben hatósági kezdeményezésre egymásután megalakuló általános jótékonyági egyletek keretében folyt le. A lehetséges sokféle feladatból az előjáróságok tevékenységi körében elsősorban a szegények készpénzsegélyezése maradt. Jóllehet a fentiek értelmében a kerületi hatóságoknak már 1894 óta jelentékeny lehetőségük nyílt a szegénygondozás eddigi, hagyományos körének tágítására s így pl. az alkalmi segélyezésre is – aminek az átmenetileg, vagy tartósan munkanélküliek esetén nőtt meg a jelentősége –, a szegénygondozásnak ez a formája csak a válság kibontakozásában kezdett némileg megerősödni. Az azonnali segélyben részesültek átlagos havi száma az 1896. évi mindössze 237-ről csak a válság első évében, 1897-ben ugrott 2806-ra, 1898-ban 3846-ra, 1901-re pedig már majd 6 ezerre: e szám azután a válság oldódásával együtt csökken, 1909-től már évi 1000–1500 fő között ingadozva. Az egyszeri segélyezésre fordított évi összegek azonban ettől függetlenül fokozatosan növekednek, 1896-ban 6 ezer K-ról az 1897–98. évi 10–12 ezer K-án át a századelőtől átlag évi 60–80 ezer K körül mozgó összegekig: ám ezek túlnyomó része az előjáróságokhoz eljuttatott magánadományokból származik. Figyelembe véve az igénylők számának növekedését is, mindvégig világosnak látszott, hogy ezzel az összeggel a városnak még szűken vett szegényügyi problémáit sem lehet megoldani. Márcsak azért sem, mert a városi népességszámhoz viszonyítva a továbbra is rendszeres havi segéllyel támogatottak létszáma sem nőtt jelentősen: a századforduló körüli 2000–2100-ról az 1912. évi 3461-re – mégha kétségtelen is, hogy a számukra kifizetett összeg aránylag kétszeresére növekedett, 200–300 ezer K-ról 457 ezer K-ra. Mindennek értékét azonban a nagyarányú, éppen az alapvető élelmiszerekre kiterjedő drágulás erősen csökkentette.⁹

Az előjáróságok szegénygondozási hatáskörében a kötelező társadalombiztosítás bevezetése lecsökkentette a nekik alárendelt szegénybetegellátás jelentőségét. 1912-ben Budapesten a hatósági orvosok már csak mintegy 11 és félezer beteget kezeltek és mintegy 25 ezer receptet állítottak ki; meglepő, hogy felnőttek ingyen temetésére is mindössze csak 80 esetben volt szükség, gyermekeknél is csupán 183 esetben. A szegénybetegek közül kb. 8600, tehát a túlnyomó rész is valóban már a társadalombiztosításba be nem vont elemek, napszámosok és munkanélküliek közül került ki.

A jótékonyági bizottságok szervezésében, de döntően persze ugyancsak a főváros segítségével ellátott feladatok közül a készpénzsegélyezés mellett, a szegénygondozás társadalmilag legkiterjedtebb tevékenységi ágaként a népkonyhaakciók jutottak a legnagyobb jelentőségre. Az előjáróságok maguk már csak ott állítottak népkonyhát, ahol egyesület arra nem vállalkozott: 1906 12 népkonyhája közül, a főváros már csak a Vízivárosban és Óbudán, tehát a legszegényebbnek bizonyuló városnegyedekben üzemeltetett népkonyhát. Az előjáróságok és a jótékonyegyletek népkonyhái 1912-ben már összesen kb. 660 ezer adag ételt osztottak ki, ehhez járult négy további magánegyleti népkonyha összesen 170 ezer ebédje (ebből 130 ezer az Izr. Nőegylet konyhájáról

származott). 1912-ben Budapesten tehát kb. 830 ezer népkonyhai étkezés volt – s ebből csak kb. 43 ezer esetben fizették a minimális térítést. A jótékonyági egyletek által intézett ruhaszegély- és foglalkoztatási akcióknak viszont már csak csekély jelentősége volt.

A szegények esetenkénti vagy rendszeres, de mindenképpen korlátolt körű képzésszervezése, vagy a kétségtelenül kiterjedt étkeztetési, népkonyhaakciók azonban éppúgy még mindig nem jelenthették a budapesti szegényügy végleges és rendszeres megoldását, mint ahogy nem, illetve csak csekély mértékben segíthették azt egyes jótékonyági magánegyesületek. Az ilyen egyesületek száma talán a polgári társadalom a válság hatására megrendült önbizalmának, vagy erősödő szociális felelősségérzetének is eredményeképpen korszakunkban igen megnő. Az előjáróságok által úgy látszik kevésbé megbízhatóan, vagy legalábbis kevésbé tisztázott alapelvek szerint nyilvántartott jótékony célú egyesületek száma 1902 és 1912 között 260 és 400 között ingadozott. A tényleges szám ennél valószínűleg kisebb volt: egymástól független források 1913-ban 165, 1915-ben 176, 1917-ben 169 jótékony egyesületet említenek – jelentős, háborús pénzben mintegy 40 millió K-s vagyonnal és kb. 10 milliós évi bevétellel és kiadással. Közülük több a jótékonyágnak különféle ágaival is foglalkozott: ételmezéssel, felruházással és foglalkoztatással. De mint már korábban is, úgy most még élesebben lett nyilvánvalóvá, hogy közülük soknak működése már csak formális, nemegyszer személyi hiúság által is vezetett. Az egyletek ui. sokszor egymással konkurálnak: 1913-ban pl. egyazon jótékony cél elérésére Budapesten 27 egylet működött. Működésük egymást keresztezte, többek szerény bevétele alig fedezte az igazgatási kiadásokat. De a nagy, s nagy hagyományú egyesületek, melyekről már a korábbi periódusok kapcsán szoltunk, továbbra is jelentős szerepet játszanak a város szegénygondozási intézményeiben. Mellettük korszakunkban jönnek létre az olyan jelentős, jellemző módon már jórészt vallási-felekezeti alapon álló jótékony intézmények, mint a Budai és az V. kerületi Izr. Nőegylet, a Budai Izr. Agg- és Menház, a Szociális Missziótársulat, az elfekvő betegek ápolására vállalkozó San Marco Egylet, az Országos Erzsébet Otthon Szövetség, a Fasori Evangélikus Nőegylet, és a Szabadkőműves Ingyen Kenyér Egylet stb. Közülük 1912-ben a főváros hosszabb időre szóló rendszeres, bár összesen is csak mintegy 135 ezer K segéllyel 16 egyesületet és intézményt támogatott: közülük 26 ezer K-t a Hajléktalanok menhelye egylet, 80 ezer K-t különböző (főleg gyermek-) kórházak és egészségügyi egyletek kaptak. Egyenkénti segélyekkel (mintegy évi 70 ezer K összegben) a főváros 38 egyesületet támogatott: ebből 18 ezret a közjótékonyági egyletek kaptak, 8400-at a szegény úrinők otthona; a többi 500–2000 K közti támogatásban részesült. Hozzáadva a két saját árvaházának az árvaházi alap jövedelmén felüli kiadásaira fizetett évi félszáz ezer K-t is, a főváros magánegyletek támogatására fordított évi mintegy negyedmillió K segélye nem mondható valami bőségesnek, főleg akkor nem, ha tudjuk, hogy Budapest saját fenntartású szegénygondozási intézményeinek viszonyai sem sokat javultak.

A város két szegényházának némi bővítésén, egy 200 személyes fiókszegényház felállításán túl nagyobb változás korszakunkban nem történt: 1912-re bennük összesen 1326 beteget gondoztak. A szegényalap vagyona ugyanekkorra 4 millió 302 ezer K-t ért el, de a szegényügyi kiadások ebből csak kb. 200 ezer K-t emésztettek fel. A három árvaházban 1912-ben 296 árvát neveltek, összesen mintegy negyedmillió K ráfordítással – az árvaházi vagyonok összvagyonára ekkor közel 6 milliót tett ki. A hajléktalanok számára

ugyanekkor 4 menhely szolgált, összesen 831 ágygal, melyeken ez évben 264 ezer ember éjszakázott – a főváros hasonló célú szükséglakásaiban további 1928 férőhely volt, ebből 315 ágy közös hálótermekben; rajtuk ugyancsak 1912-ben 43 242 személy halt.

A szegénységnek a betegség és az öregség által különösen fenyegető veszélyével szemben azonban maguk az érdekeltek is szervezkedtek. Mert túl a fővárosi hatóságok és az általuk elismert és támogatott vagy csak egyszerűen saját erőre támaszkodó magánegyletek szegénységítési tevékenységén és párhuzamosan az 1907. évi. XIX. tc.-ben kibővített körű és újjászervezett kötelező betegség- és balesetbiztosítással, korszakunkban is tovább működnek a különböző önszegélyző, temetkezési, betegségegyező és nyugdíj-, illetve nyugdíjkiegészítő egyletek. Bővebb képet róluk most már csak a budapesti címjegyzékből nyerhetünk, mely 1910-ből 102 betegségegyező és 30 nyugdíjegyletet mutat ki – köztük azonban mintegy 20 vállalati és betegpénztárat is. De maguk a kétségtelenül spontánul, az érdekeltek által szervezett egyletek is rendkívül sokfélék: legalábbis címeik szerint, hiszen bővebb vizsgálatuk külön hosszadalmas kutatásokat igényelne. Kétségtelenül betegségegyező és temetkezési segélyező tevékenység áll működésük központjában – emellett részben az önszegélyezés is; s a szervezés bázisát tekintve megtaláljuk itt az iparossegédek és munkások szakmánkénti saját szervezeteit éppúgy, mint a kisiparosokéit – sőt nemegyszer mesterek és legények közös egyleteit is. Több egylet hivatalsegédeket, szolgálkat egyesít – de találunk egyleteket modern társadalmi bázison is (pl. a vasutasok önszegélyező egyleteit), és még mindig élnek a városegyesítés korának változatos formájú, de már akkor is archaikus, szentek védnöksége alá helyezett, nemegyszer a 18. század végéig visszanyúló általános önszegélyező és temetkezési egyletei is: ezeknek elsősorban a Józsefváros és az Erzsébetváros adja a bázisát sajátos kispolgári lakosságával. A nyugdíjegyleteket jellegzetes módon elsősorban az alkalmazott elemek tartják fenn, ugyancsak cégenként, nemegyszer olyan nagytőkések elnökletével, mint (a Kereskedelmi Bank tisztviselői egyletében) Láczy Leó. Közalkalmazottak esetén nyugdíjkiegészítő (és emellett nemegyszer ismét önszegélyező) egyletekkel találkozunk. Munkások vonatkozásában az 1893-ban alapított Munkások Rokkant- és Nyugdíjegylete látszik öregségi biztosítással törődni: ez azonban már országos hatáskörű egylet, 26 helyen van fiókjá; 88 ezer taggal, és 5 millió K tőkével működik, évi 5000 korona állami támogatást is kap, a gazdag kocsigyáros Kölber elnöksége alatt.¹⁰

A közvetlen szegénység, illetve elszegényedés – és legfőbb okai közül a betegség és az öregség anyagi következményei – elleni védekezés formáinak és forrásainak ilyen kibővülése, sőt a védekezés részben állami feladattá tétele már önmagában is mutatta az imperializmus korába lépő gazdasági fejlődés társadalmi problémáinak megsűrűsödését és kiéleződését – és természetesen elsősorban abban a nagyvárosban, melyben a fejlődés legelőször és a legteljesebben bontakozott ki. Ez a kiélezett helyzet azonban csakhamar bebizonyította azt is, hogy a társadalmi stabilitás biztosítása a közvetlen szegénységgel szembeni karitatív védelmen túl már szélesebb, strukturális reformokat is megkövetel. Már a részleges kötelező társadalombiztosítás bevezetése és kibővítése egy lépés volt ebben az irányban – s a századforduló éveire így a főváros is fel kellett hogy ismerje: a polgári társadalmi szerkezeten belüli ellentmondások tompítása elsősorban éppen Budapesten, immár az eddigiekénél szélesebb körű intézkedéseket is követel: a pusztá szegénygondozás még ilyen kiterjedt formáin túl is immár átgondolt, részben

preventív célú szociálpolitikát. Ezt indokolja az is, hogy a szociálpolitika számbajöhető területein a társadalom több oldaláról is, a századforduló óta, a problémákat s igényeket jól és frissen megérvő, figyelemreméltó és nem is hatástalan kezdeményezések indultak meg. Indításukat illetőleg azonban már sajátlag a politika szféráiba nyúlva vissza – bemutatásuk is így már a várospolitika tárgyalásánál kell, hogy esedékes legyen.

RÖVIDÍTÉSEK

BpCLj	Budapesti Cím- és Lakjegyzék
BpStÉvk	Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve
BpTört	Budapest Története IV. k. Bp., 1978.
<i>Gerlóczy – Dulácska</i> 1879	<i>Gerlóczy – Dulácska</i> : Budapest és környéke természetrajzi, orvosi, közművelődési leírása. 2. rész. Bp., 1879.
Guthi FALU <i>Kőrösy XXXVII</i>	Guthi Imre (szerk.): Fővárosi Almanach, Lexikon és Útmutató. Bp., <i>Kőrösy J.</i> : Budapest székesfőváros szegényügye az 1900 – 1902. években. StKBp XXXVII. Bp., 1905.
StK	Statisztikai Közlemények. Szerk. Dr. Illyefalvi Lajos. Kiadja Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Bp., é.n. 54/1 – 95. sz.
StKBp	Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Közleményei, 1 – 53. sz.
<i>Venczell – Medriczky</i> 1930	<i>Venczell G. – Medriczky L.</i> : Budapest Székesfőváros szociálpolitikai, közjótékonyági és közművelődési közigazgatásának kézikönyve. Bp., é.n. 1930.

JEGYZETEK

1. A városegysítés éveinek budapesti proletariátusára és a társadalom polarizálódására: BpTört IV. 231 – 233., 245 – 246.
2. A városegysítés korának szociális és jótékony egyleteire: *Gerlóczy – Dulácska* 1879. 290 – 309. Az egyletek további alakulására: BpStÉvk I. (1894) Budapest, 1896. 292 – 295.
3. Az árvaházak, a lelencügy, a szegénygondozás intézményei: *Gerlóczy – Dulácska* 1879. 261 – 281. – *Kőrösy XXXVII* 15.
4. A pest-budai zsidóság szociális intézményei: *Gerlóczy – Dulácska* 1879. 271 – 273., 284., 292., 296 – 299.
5. A szabályrendelet: A szegényügy rendezését tárgyaló rendszabály. 1875. Budapest szabályrendeletei I. Budapest, 1888. – A további fejlődésre és a szabályozás kritikájára: Barth L.: Budapest főváros szegényügye. Budapest, 1877. – Horváth János tanácsnok Előadói javaslata a fővárosi szegényügy rendezése ügyében. Budapest, 1889. – *Venczell – Medriczky* 1930. 40 – 43.
6. Az 1893. évi XXXIII. tc. ilyen vonatkozásaira: *Venczell – Medriczky* 1930. 43 – 44.
7. Az intézmények (szegényházak) történetére és fejlődésére: *Kőrösy XXXVII* 29 – 39. – BpStÉvk I. (1894) Budapest, 1896. – BpStÉvk III. (1897 – 1898). Budapest, 1901. 373 – 392., az alapítványok teljes jegyzékével.

8. A jótékony egyletekre: BpStÉvk II. (1895–1896). Budapest, 1898. 324. – uo. az önszegélyző egyletekre. Ld. még BpCLj 1896.
9. Az 1905. évi 944. sz. szegényügyi szabályrendeletre: Venczell–Medriczky 48–49. – Az előjáróság szerepéről a szegénygondozásban: *Flaxmayer J.* – *Medriczky A.*: A kerületi előjáróságok szerepe Budapest székesfőváros közigazgatásában. Stk 64/3. Budapest, é.n. [1929] – *Schuler D.*: A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten Stk 75/1. Budapest, é.n. 6–12. – A Bárczy-korszak szociálpolitikájának intézményeiről, tendenciájáról jó összefoglalás: *Bolgár E.*: A szociálpolitika. In: A negyvenéves Budapest, Budapest, 1913. 611–614 (a szegényügyi nyilvántartásra 612.). – A szegénygondozásra 1912-ben fordított összegek (egybevetve az 1874. éveikkel s beállítva a fővárosi költségvetés egész rendszerébe): *Rácz Gy.*: A pénzügyek. In: A negyvenéves Budapest. Budapest, 1913, 296–302. Vö. még *Csorna K.*: Szegénygondozás Budapesten. Stk 62/1 Budapest, é.n. [1929] 159. a szegényalap 1906–1911. évi bevételeinek, kiadásainak és vagyonának alakulásával.
10. A főváros közjótékonsági kiadásainak, szervezetének, intézményeinek és azok helyzetének alakulását és tevékenységét 1894–1912-ben a BpStÉvk évről évre haladó köteteinek a Közjótékonság cím alatt rendszeresen közölt gazdag adatsoraiból lehet nyomon követni. – Az egyesületekre (köztük a magánegyesületekre) emellett még a BpCLj kötetei szolgáltatnak gazdag és rendszeres adatokat.

KÁROLY VÖRÖS

DREI SKIZZEN AUS DER SOZIALGESCHICHTE VON BUDAPEST ZUR ZEIT DES DUALISMUS

Die hier besprochenen drei Skizzen wurden ursprünglich für Band IV der Geschichte von Budapest (Budapest, 1978), der die Geschichte von Budapest zur Zeit des Dualismus behandelt, geschrieben. Infolge des beschränkten Umfanges konnten sie jedoch dort nicht veröffentlicht werden. Durch ihre ursprüngliche Bestimmung sind sie skizzenartig gehalten und passen sich so dem Band IV an. Alle drei Studien sind chronologisch (der Gliederung des Bandes entsprechend) in drei Perioden gegliedert (1849–1873, 1873–1896, 1896–1918).

Die erste Studie behandelt die Budapester Freimaurerei. Die Meilensteine der Geschichte sind hierbei folgende: 1861, als der erste Versuch einer Pester Logengründung von der Hamburger Loge abgewiesen wurde; 1868, die Gründung der ersten Pester Loge des Johannisordens; 1871, Erscheinen der Organisation nach schottischen Ritus; 1886, Zustandekommen der zwei bis dahin im Gegensatz stehenden Organisationen. Dies alles ging mit einer steigenden Zahl von Logen und den Mitgliedern einher. 1886 betätigten sich in 39 ungarischen Logen 1215, im Jahr 1915 schon 7357 Mitglieder. Das Zentrum war Budapest, wo sich mindestens die Hälfte der Mitgliedschaft des Landes, später ein noch größerer Anteil wohnte. Die großstädtische Entwicklung wirkte sich hier auf die Freimaurerei aus, die sich mit der bürgerlichen Entwicklung, deren Widersprüche und Probleme befaßte, obwohl einzelne Gruppen zeigten auch ein konservativ-na-

tionalistisches Verhalten. Im Laufe der Zeit veränderte sich die soziale Zusammensetzung der Logen: Die Aristokratie, Gentry und das Staatsbeamtenum wurden in einem Großteil der Logen, vor allem in Budapest, von den bürgerlichen, um die Jahrhundertwende sich vielfach radikalierenden Angestellten und intellektuellen Elementen in den Hintergrund gedrängt. Diese Entwicklung und Umgestaltung veranschaulicht die Studie am Beispiel einiger großer Logen in Budapest.

Die zweite Studie behandelt die Vereine von Budapest, wobei sie eingangs die vielseitige Gliederung und Differenziertheit der Budapester Gesellschaft und sämtliche Elemente der großstädtischen Lebensweise und Existenz beleuchtet, die die zu neuen Stadtbewohnern Gewordenen teils vereinsamen lassen, teils – als dessen Gegengewicht – die Vereinigungsansprüche entwickeln. Zu deren Befriedigung entsteht eine ganze Reihe von Vereinen mit verschiedenen bestimmten oder unbestimmten Profilen (Sport-, Wohltätigkeits-, Fach-, Kultur-, wissenschaftliche, Arbeiter-Krankenversicherungs-, Bestattungsvereine usw.); bei den überwiegenden Teil dieser Vereine dienten organisatorisch, oder zumindest was die Verhaltensideale betrifft, auf Landesebene die Budapester Vereine als Vorbild bzw. als Modell. Die Studie befaßt sich daher – ihren Themenkreis einengend – nur mit den allgemeinen, einfach das Zusammensein der Leuten organisierenden Vereinsarten (Kasinos, Gesellschaftszirkel, Clubs – ihre Anzahl betrug 1910 bereits an die 50). Derartige Vereinigungen wurden nach den hauptstädtischen Bezirke organisiert, doch ihrer Tätigkeit drückte nur allzubald die Politik ihren Stempel auf. Sie dienten als Organisationsbasis verschiedener stadtpolitischer Cliques, Lobbies. Die Mitgliedschaft derartiger Kasinos setzte sich aus der Mittelschicht und der oberen Schicht des Kleinbürgertums der einzelnen Bezirke zusammen, an der Spitze stand aber immer ein Vertreter des Großbürgertums. Diesem Organisationsmodell folgten dann die nach der Jahrhundertwende entstandenen neuen, moderneren Vereine, die dann früher oder später ebenfalls mit der stadtpolitische Organisation begannen.

Dadurch, daß sich die Stadt vergrößerte, differenzierten sich auch ihre Vereine und steigerte sich ihre Anzahl. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts erschienen bereits die ersten auf konfessioneller Grundlage organisierten katholischen Vereine. 1910 dienten die 1069 Vereine der Stadt der Befriedigung von mindestens 20 verschiedenen Ansprüchen. Die Vereine, Gesellschaftszirkel bedeuteten durch die Einnahmen der in ihren Lokaltäten üblichen Glücksspiele die finanzielle Basis der stadtpolitischen Cliques.

Die dritte Studie befaßt sich den Fragen des Armenwesens und der sozialen Fürsorge. Für das Ausmaß der Aufgaben ist kennzeichnend, daß schon in den sechziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts etwa 75% der erwerbstätigen Bevölkerung das Proletariat ausmachte, dessen Anzahl bis zum Weltkrieg ständig stieg, wodurch sich auch die Aufgaben des Armenwesens und der sozialen Fürsorge ständig steigerten. Diese Aufgaben versahen anfangs fast ausschließlich die Selbsthilfvereine, vor allem die Bestattungs- und Pensionsvereine. Die Studie deckt auf, wie sich in deren Arbeit die Stadtverwaltung (lange Zeit mit sehr bescheidenen, später aber mit größeren materiellen Mitteln) und zahlreichen Wohltätigkeits-, Armenfürsorge- und charitativen Vereine der Privatwohlthatigkeit eingeschalteten: In letzteren spielten die Frauen des Großbürgertums und der Aristokratie eine führende Rolle. Es kamen speziellen Institutionen der Armenfürsorge zustande: Waisenhäuser, Kinderfürsorgevereine, Armenhäuser,

Altersheime. Für deren Inbetriebhaltung sorgten Stiftungen in Höhe von mehreren Millionen, die Stadtverwaltung unterstützte regelmäßig die „registrierten Armen“. Eine sehr ausgedehnte und abwechslungsreiche charitative Organisation gestaltete das Budaer Judentum aus. Die Studie legt die Institutionen der Wohltätigkeitsorganisation bzw. den sozialen Fürsorgeapparat des städtischen Armenwesens sowie die Grundsätze und Regeln deren Tätigkeit eingehend dar.

NEMES MÁRTA

LECHNER ÖDÖN IPARMŰVÉSZETI MÚZEUMA

Az Iparművészeti Múzeum alapítását Rómer Flóris kezdeményezte 1864-ben, miután 1857-ben létrejött a londoni South Kensington (ma Viktória és Albert) Múzeum, ill. 1864-ben a bécsi Österreichisches Museum für Kunst und Industrie. Az 1872-es országgyűlés 50 000 forintot szavazott meg iparművészeti tárgyak vásárlására, amelyből az 1873-mas bécsi világkiállításon megkezdett gyűjtéssel létrehozták a múzeumi gyűjtemények alapjait. A műtárgyakat 1877-ig, a Régi Műcsarnok (ma Budapest, VI., Népköztársaság útja 69.) felépültéig a Nemzeti Múzeumban helyezték el. Az 1878. évi XVIII. törvény, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörébe utalva, kimondta az Iparművészeti Múzeum önálló múzeummá alakulását. Egyre gyarapodó anyaga azonban 1896-ig a Régi Műcsarnokban maradt.

Szintén a Régi Műcsarnok adott otthont az 1880-ban egy tanárral és szakosztállyal megnyílt Iparművészeti Iskolának, mely rövidesen újabb négy szakosztállyal bővülve négy különböző épületben szétszórva volt kénytelen tovább működni.

E két, gyakorlatilag összetartozó intézmény gondjainak megoldására határoztak az Iparművészeti Múzeum és Iskola felépítéséről, melyhez 1890. április 14-én az Üllői út Kinizsi és (akkor) Rákos utca között lévő telkének 1552 négyszögölnyi részét megvásárolták¹.

1. A pályázat

A múzeum és iskola terveit a minisztérium pályázat útján kívánta beszerezni, s 1890. november 23-án ilyenirányú felhívást tettek közzé². A beküldési határidőt 1891. május 15-re tűzték ki.

Az épületet 400 000 forintot meg nem haladó költségiránnyal, 1 : 50 léptékű alap- és 1 : 100-as homlokzati rajzokkal, metszetekkel kellett megtervezni. A program előírásai között az alábbi helyigényű terek szerepeltek: 200 m²-es előcsarnok, 800 m²-es fedett udvar, 600 m²-es időszakos kiállítási tér, 200 m²-es díszterem, 500 m² a néprajzi múzeumi részlegnek, fa-, csontfaragások kiállítására 500, fegyverekére 100, ötvösművekére 260, textileknek 300, dekoratív rajzoknak 100, kerámia és porcelánok számára 500, üvegeknek 150, bőr és könyvművészeti tárgyaknak 60 m². Az iskola és múzeum helyiségei mellett mindkét intézmény igazgatói és gondnoki lakását is el kellett helyezni. Szándékuk szerint az első díj maga a megbízás, a második díj 1500 Ft, a harmadik pedig 1200 Ft lett volna. Minthogy azonban a bíráló bizottság a beérkezett 12 pályamű egyikét sem találta